

ՄՏԵՊԱՆ
ԲՈՒՌՆԱՅԵԿ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ
Ա

ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎ

Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և
ծանոթագրությունները՝ Գ. Ժ. Մխիթարյանի

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

FOREIGN SOURCES ABOUT ARMENIA AND NEIGHBOURING
COUNTRIES

RUSSIAN SOURCES

I

STEPAN BURNASHEV

Translated with notes by
G. Z. MKHITARYAN

YEREVAN 2020

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ ОБ АРМЕНИИ И СОПРЕ-
ДЕЛЬНЫХ СТРАН

РУССКИЕ ИСТОЧНИКИ

I

СТЕПАН БУРНАШЕВ

Перевод и комментарии Г. Ж. МХИТАРЯН

ЕРЕВАН 2020

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ
Պատասխանատու խմբագիր՝ Բ. Կոստիկյան

Օ 780 Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին,
հ. 19: Ռուսական աղբյուրներ, պր. Ա: Ստեպան Բուռնաշև: Նկարագրություն Պարսկաստանում ադրեքիժական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի /թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Ժ. Մխիթարյանի, Երևան: «Գիտություն» հրատ., 2020, 160 էջ:

Գրքում տրվում է XVIII դարի ռուսական աղբյուրներից Ստեպան Բուռնաշևի՝ Հայաստանի և հարակից երկրների պատմությանը նվիրված «Նկարագրություն Պարսկաստանում ադրեքիժական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի» աշխատության ամբողջական թարգմանությունը:

Աշխատությունը նախատեսված է հայագետների և արևելագետների համար:

Concetto by Paul

«Օտար աղքյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին» ընդհանուր խորագրով աշխատությունների շարքի գլխավոր նպատակն է գիտական լայն շրջանառության մեջ դնել ռուսական այն սկզբնաղբյուրները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն մեր տարածաշրջանի ժողովուրդների ժԸ դարի պատմության առանցքային հիմնահարցերի լուսաբանման համար: Այդ շարքով մտադիր ենք Այսրկովկասին վերաբերող ժԸ դարի ռուս գիտական գրականության հուշարձանները ներկայացնել աստիճանաբար և ըստ հասանելիության:

Այս հատորում ներկայացված է Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունում 1783-1787 թթ. ծառայություն անցկացրած Ռուսական կայսրության հատուկ հանձնակատար Ստեպան Բուռնաշևի փոքրածավալ աշխատությունը, որը տպագրվել է 1793 թ. Կուրսկում. Ս. Բուռնաշև, «Նկարագրություն Պարսկաստանում ադրեբեյժանական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի»¹:

Նյութի շարադրման ընթացքում փորձել ենք հնարավորինս պահպանել բնագրի լեզվի յուրահատկությունը, հեղինակի ոճը՝ դրանք հարմարեցնելով հայերենի լեզվաոճական առանձնահատկություններին, շարահյուսությանը և ժամանակակից լեզվամտածողությանը:

[] – քառակուսի փակագծերում ավելացրել ենք բնագրում չնշված բառեր, որոնք առավել ընկալելի և ամբողջական են դարձնում հեղինակի միտքը:

() – կլոր փակագծերում նշել ենք անձնանունների և տեղանունների՝ հեղինակի կողմից նշված ձևերը, իսկ թարգ-

մանության մեջ օգտագործում ենք ներկայումս շրջանառու տարբերակները:

* – աստղանիշով նշել ենք բնագրում հանդիպող ծանոթագրությունները:

Խորին երախտագիտություն ենք հայտնում գրքի խմբագիր, պատմական գիտությունների դոկտոր Քրիստինե Կոստիկյանին՝ սույն աշխատության ծանոթագրություններում օգտագործված իրանական սկզբնաղբյուրների թարգմանությունները սիրով մեզ տրամադրելու համար:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ
ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(ԺԸ ԴԱՐ)

Ռուսական իրականության մեջ Այսրկովկասի նկատմամբ հետաքրքրությունը սկզբնավորվել էր դեռևս տարեգրությունների (летопись) ժամանակաշրջանից: Իսկ ԺԵ-ԺԷ դարերում արդեն ձևավորվել էր տարածաշրջանի նկարագրության գրական ժանրի ավանդույթը: Ռուս վաճառականներ Աֆանասի Նիկիտինի (ԺԵ դար) և Ֆյոդոր Կոտովի (ԺԷ դար) ճանապարհորդական նոթերն աղբյուրագիտական հպանցիկ տվյալներ էին հաղորդում Արևելյան Այսրկովկասի կենտրոններ Դերբենդի, Շամախիի, Բաքվի ու մի շարք այլ բնակավայրերի էթնո-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ: Նրանց ստեղծագործությունները կարճ տեղեկություններ էին տալիս տարածաշրջանի ժողովուրդների ավանդույթների, կենցաղի, սովորույթների մասին: Հեղինակները մանրամասն ներկայացնում էին իրենց ճանապարհորդության ուղին՝ ուղեգրություններին հաղորդելով յուրատեսակ ձեռնարկ-ուղեցույցի բնույթ:

Եթե պատմական նախորդ ժամանակաշրջաններում Այսրկովկասի հայկական բնակչության ու մյուս ժողովուրդների մասին տեղեկությունները հիմնականում հանդիպում են եվրոպացի հեղինակների երկերում և ուղեգրություններում, ապա ԺԸ դարում նրանց մասին հիշատակությունները մեծ ծավալով հայտնվում են նաև ռուսական սկզբնաղբյուրներում: ԺԸ դարի ռուսական երկերը դառնում են Այսրկովկասի ժողովուրդների իրավաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմության, երկրամասի ազգագրական ու ժողո-

վրդագրական պատկերը ներկայացնող կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ: Նրանց բովանդակած նյութերի համադրումը արևելյան (իրանական, թուրքական) և եվրոպական պատմագրական աղբյուրների հետ որոշիչ նշանակություն ունի տարածաշրջանի բախտորոշ մի ժամանակաշրջանի պատմության ամբողջացման համար:

Ռուս հեղինակների հետաքրքրության աճի հանգամանքը պայմանավորված էր Ռուսական կայսրության այսրկովկասյան քաղաքականության ակտիվացմամբ: Այսպես՝ ԺԸ դարի սկզբին Պետրոս Ա կայսեր ուրվագծած և դարի երկրորդ կեսին Եկատերինա Բ-ի շարունակած ռուսական այսրկովկասյան քաղաքականությունը նախատեսում էր տարածաշրջանը մինչև իրանական Գիլան ու Մազանդարան նահանգներն ընդգրկել ռուսական ռազմաքաղաքական, առևտրատնտեսական ազդեցության գոտում՝ ամրապնդելով ռուսական պետության դիրքերը ողջ Մերձավոր Արևելքում ու ճանապարհի հարթելով դեպի Պարսից ծոց և Հնդկաստան: Վերը նշված ծրագրերի իրագործման նպատակով ռուսաստանյան իշխանություններին անհրաժեշտ էր ճանաչելի դարձնել տարածաշրջանը և ձեռք բերել հուսալի քաղաքական հենարան՝ ի դեմս քրիստոնյա բնակչության, մասնավորապես՝ հայերի, որոնք Այսրկովկասի ԺԸ դարի էթնո-քաղաքական խճանկարում իրենց ուրույն տեղն ու դերն ունեին:

Այսրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ազգագրական, էթնո-դավանական պատկերի ուսումնասիրմամբ նշանակալից էին Ա. Վոլինսկու, Զ. Բելի, Ֆ. Սոյմոնովի, Յ. Գերբերի, Յ. Լերխեի, Ս. Գմելինի, Յ. Գեորգիի, Ստ. Բուռնաշևի, ինչպես նաև կոմս Վ. Զուբովի՝ 1796 թ. դեպի Այսրկովկաս կատարած կաս-

պիական կամ պարսկական արշավանքի մասնակից ռուսական հրամանատարների երկերը:

Միևնույն ժամանակ, Նշված սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը կարևոր է Այսրկովկասի և Իրանի ԺԸ դարի քաղաքական պատմության լուսաբանման առումով, քանի որ ծավալված քաղաքական իրադարձությունները հնարավոր է ներկայացնել փոփոխությունների շղթայական ամբողջության մեջ: Դա թույլ է տալիս նաև տեսնել հայերի և Այսրկովկասի մյուս ժողովուրդների իրավական և սոցիալական կարգավիճակի փոփոխությունները՝ պայմանավորված տարածաշրջանում քաղաքական զարգացումներով:

Նշված ժամանակաշրջանի ռուսական սկզբնաղբյուրների առաձնահատկություններից է այն, որ նրանց հեղինակները ծագումով հիմնականում եվրոպացիներ էին, թեպետ գտնվում էին ռուսական ծառայության մեջ և հատուկ ցուցումով պարտավոր էին կազմել իրենց այցելած երկրների էթնո-քաղաքական, պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, սոցիալ-տնտեսական, իրավական պատկերի նկարագրությունները:

ԺԸ դարի սկզբին Այսրկովկասի քաղաքական պատմության, հայերի և այսրկովկասյան այլ ժողովուրդների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ազգությամբ շոտլանդացի բժիշկ Ջոն Բելլը (John Bell, 1691-1780), որը 1715-1718 թթ. Ա. Վոլինսկու գլխավորությամբ Իրան այցելած ռուսական պատվիրակության անդամ էր: Նրա ճանապարհն անցել էր Արևելյան Այսրկովկասով, ինչի շնորհիվ հեղինակն արժեքավոր նկարագրություններ է կազմել այդ տարածաշրջանի մասին իր օրագրում:

Ջ. Բելլ մանրամասն նկարագրում է Մերձկասպյան

շրջանների և Սեֆյան պետության քաղաքական իրավիճակը, վարչական կառուցվածքը և իրավական կարգավիճակը: Միաժամանակ, նա անդրադառնում է այցելած նահանգների ազգային նկարագրին և որոշ տեղեկություններ հաղորդում հայերի մասին՝ արժևորելով Սեֆյան պետության մեջ վերջիններիս ունեցած կարևոր դերակատարումը: Ըստ նրա՝ հայերն իրականացնում էին «պարսից առևտրի մեծագույն մասը»²: Ի դեպ, ռուսական պատվիրակությունը հայ վաճառականների հանդիպում է ուղևորության գրեթե ողջ ընթացքում:

Զ. Բելի «Ճանապարհորդություններ» երկը ԺԸ դարի այն կարևորագույն ռուսական սկզբնաղբյուրներից է, որում ներկայացված է իրանական պետության, այդ թվում՝ նրա Շիրվանի բեկլարբեկության ամենօրյա իրականությունը և էթնիկ կազմը: Այսպես՝ թեև Շամախի քաղաքի բնակչության գերակշիռ մասը «պարսիկներ էին», նշում է Զ. Բելը, սակայն զգալի թիվ էին կազմում նաև վրացիներն ու հայերը³: Հեղինակի ուշադրությունից չի վրիպել Շամախիում հայկական կաթոլիկ ոչ մեծ համայնքը, որը ղեկավարում էր եվրոպացի մի հոգևորական⁴: Ուշագրավ է նաև նրա գրառումը Արարատ լեռան և նրա նկատմամբ հայերի առանձնահատուկ վերաբերմունքի մասին⁵:

Պետրոս Ա-ի կասպիական արշավանքի մասնակից, 1727-1729 թթ. ռուս-թուրքական սահմանագծման աշխատանքների ղեկավար, ազգությամբ գերմանացի Յոհան Գուստավ Գերբերը (Johann Gustav Gaerber, մոտ 1690 – 1734 թթ.)⁶ հատուկ հանձնարարություն է ունեցել՝ կազմելու Աստրախանից մինչև Կուր գետն ընկած տարածքների նկարագրությունը: Նրա աշխատությունը կարելի է բնութագրել որ-

պես Արևելյան Այսրկովկասի պատմական, քաղաքական, էթնո-դավանական, սոցիալ-տնտեսական և իրավական պատկերի մասին ամբողջական հաղորդում:

Յ. Գերբերը տալիս է Սեֆյան պետության անկումից հետո Արևելյան Այսրկովկասում և Դաղստանում ստեղծված խառնակ ժամանակների հստակ պատկերը՝ ականատեսի վկայությամբ: Իր շարադրանքում Յ. Գերբերն անդրադառնում է ոչ միայն նաև Այսրկովկասի հյուսիսարևելյան հատվածի հայերին, այլև ուշագրավ դիտարկումներ է անում լեզգիների, թաթարների, հրեաների, վրացիների, արաբների և այլ ժողովուրդների մասին: Նրա աշխատությունն ընթերցողին ներկայանում է իբրև տարածաշրջանի համալիր ուսումնասիրություն, որի հեղինակը փոխանցում է Այսրկովկասում իր ուղևորության հարուստ փորձի ողջ խճանկարը:

Դաղստանում, Արևելյան Այսրկովկասում 1730-1740-ական թթ. ծավալվող քաղաքական իրադարձությունների մասին շարադրանքով աչքի է ընկնում գերմանացի բժիշկ Յոհան Լերխեն (Johann Jacob Lerche, 1708-1780 թթ.), որի օրագրերի և հուշագրությունների, ցավոք մասնակի, հրապարակումները բացառիկ աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն տարածաշրջանի ժողովուրդների իրավական ու քաղաքական կարգավիճակի, սոցիալ-տնտեսական դրության, ազգային տեղաշարժերի ընկալման համար:

Առաջին անգամ Յ. Լերխեն որպես ռուսական բանակի աստորախանյան կորպուսի ռազմական բժիշկ Այսրկովկաս է այցելում 1732-1735 թթ.՝ տարածաշրջանի համար խիստ անկայուն ժամանակաշրջանում: 1730-ական թթ. սկզբներին Իրանում փաստացի գերիշխանություն ունեցող Նադիր Ղուլի խան Աֆշարը (Նադիր շահ) փորձում էր ռուսներին և

օսմանցիններին դուրս մղել Այսրկովկասից: Երբ Գանձակի 1735 թ. պայմանագրով Ռուսական կայսրությունը Իրանին է վերադարձնում նախորդ տասնամյակում գրաված Մերձ-կասպյան շրջանները, և ռուսական ռազմակալմանը (օկուպացիային) վերջ է դրվում, Այսրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդները, վախենալով մահմեդական կառավարիչների հալածանքներից, բռնում են գաղթի ճամփան դեպի Աստրախան և Ղզլար:

Յ. Լերխեն հանգամանքների բերումով 1736-1737 թթ. հաստատվում է Աստրախանում և բավական նյութեր հավաքում հայերի մասին: Նրա խոսքերով՝ բնակության համար քաղաքում իրենց հատկացված հատուկ տարածքում հայերը երեք տարում «հրաշալի տներ» էին կառուցել⁷: Նրա երկրորդ ճանապարհորդությունն Իրան տեղի է ունենում 1745-1748 թթ.⁸ իշխան Մ. Գուլիցինի դեսպանության կազմում:

Յ. Լերխեի օրագրային հուշագրությունները լրացնում և ամբողջացնում են նախորդ տասնամյակների ռուսական սկզբնաղբյուրների՝ Աստրախանի, Կասպից ծովի արևմտյան ափի նահանգների պատմության, աշխարհագրության, բուսական և կենդանական աշխարհի նկարագրությունները, նշված տարածքների ժողովուրդների ազգային պատկերի, սոցիալ-տնտեսական, ազգագրական նյութերի ու նրանց կենսապայմանների մասին տեղեկությունները: Վերջապես՝ այդ հուշագրությունները հեղինակի երկու ճանապարհորդությունների համադրությամբ տասնամյակների կտրվածքով շահեկանորեն տեսանելի են դարձնում Այսրկովկասի և նրա ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի, պատմության, կենսապայմանների, էթնո-դավանական պատկերի, իրավական կարգավիճակի փոփոխությունները:

ԺԸ դ. երկրորդ կեսին իրանական պետության փլուզման հետևանքով Այսրկովկասի խանություններն ինքնուրույն դիվանագիտական հարաբերություններ կառուցելու հնարավորություն էին ձեռք բերել և ստիպված էին իրենց անվտանգությունը պահպանել դիմելով Իրանի, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև խուսանավելու արտաքին քաղաքականությանը⁸: Այդ ժամանակաշրջանում Այսրկովկասը, մասնավորապես՝ նրա հյուսիսարևելյան հատվածը, ռուս-իրանա-օսմանյան ռազմաքաղաքական շահերի բախման թատերաբեմ էր: Այսպես՝ թեև Քերիմ խան Ջենդին (1760-1779 թթ.) գրեթե հաջողվել էր միավորել իրանական պետությունը և հարաբերական անդորր հաստատել երկրում⁹, սակայն նրա մահվան հետևանքով գերագույն իշխանության համար պայքարը վերսկսվում է՝ «պատճառ դառնալով նոր խառնակությունների համար»¹⁰:

Արևելյան Այսրկովկասի ԺԸ դարի երկրորդ կեսի պատմությունն աչքի է ընկնում ռուսական տպագիր սկզբնաղբյուրների առատությամբ, որոնցում վերլուծվում են տարածաշրջանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմությունը, լուսաբանվում է էթնիկ պատկերը՝ առանց կողմնակալ մեկնաբանությունների¹¹:

Գրական աղբյուրները հիմնված են հեղինակների անձնական դիտարկումների, զանազան ճանապարհներով (այդ թվում՝ նաև հետախուզական) ստացված տեղեկանու (ինֆորմացիայի), բանավոր փոխանցված խոսքի վրա, ինչը, սակայն, չի նվազեցրել սկզբնաղբյուրների գիտական նշանակությունը:

ԺԸ դարի 60-70-ական թթ. Այսրկովկասի և հայերի մասին բացառիկ սկզբնաղբյուր են նաև 1768-1774 թթ. ռուս-

թուրքական պատերազմի տարիներին Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական ակադեմիայի կազմակերպած գիտական արշավախմբի ուսումնասիրությունները: Նրա ղեկավարն էր ազգությամբ գերմանացի ակադեմիկոս Սամուիլ Գոտլիբ (Գեորգ) Գմելինը (Samuel Gottlieb Georg Gmelin, 1745-1774 թթ.), որը մեծածավալ աշխատանք է կատարում Այսրկովկասի և Իրանի հյուսիսային նահանգների պատմության հետազոտության առումով¹²: Հեղինակի «Ճանապարհորդություն» վերտառությամբ բազմահատոր աշխատությունը՝ 4 մաս, 5 գիրք, Կայսերական ակադեմիան առաջին անգամ հրատարակել է գերմաներեն¹³ դեռևս ուղևորության ընթացքում՝ 1770-1784 թթ.: Դրան զուգահեռ՝ աշխատությունը նույն ծավալով 1771-1785 թթ. նաև թարգմանաբար ներկայացվել է ռուս ընթերցողին¹⁴:

Ակադեմիկոս Ս. Գմելինն իր ուսումնասիրության 3-րդ հատորի երկու գրքերում Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի, Բաքվի, Ռեշտի և իրանական այլ բնակավայրերի հայերի մասին ականատեսի վկայություններ է ներկայացնում՝ սկսած սոցիալ-իրավական կարգավիճակից, առևտրային գործունեությունից, հոգևոր-եկեղեցական կյանքից, դավանական իրավիճակից, ազգագրական խճանկարից, մինչև հայերի հոգեկերտվածքի նկարագրությունը: Տարածաշրջանում Ռուսական կայսրության շահերի կրողը լինելով՝ նա համեմատականներ է անցկացնում ռուսական պետության և Իրանի նկատմամբ հայերի քաղաքական դիրքորոշման վերաբերյալ: Հեղինակը մեծ խանդով է խոսում իրանական իշխանությունների նկատմամբ հայերի ունեցած դրական վերաբերմունքի մասին: Ընդհանուր առմամբ՝ նա գիտնականին հատուկ դիտողականությամբ կարողանում է տարա-

ծաշրջանի հայերի պատմության, կենսապայմանների նկարագրության շղթայում մեծ ճշգրտությամբ առանձնացնել կարևորը երկրորդականից՝ ընդգծելով ամենաարժեքավորը:

Նշենք, որ Ս. Գմելինի պատմագիտական ժառանգությունը պահվում է Ռուսաստանի Դաշնության գիտությունների ակադեմիայի Սանկտ Պետերբուրգի մասնաճյուղի հավաքածուներում, և այնտեղ հանդիպում ենք նաև հայերի մասին անտիպ նյութերի¹⁵:

Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական ակադեմիայի 1768-1774 թթ. կազմակերպած, այսպես կոչված, «ֆիզիկական արշավախմբերից» մեկի անդամ, ազգությամբ գերմանացի Յոհան Գոտլիբ Գեորգին (Johann Gottlieb Georgi, 1729-1802 թթ.) իր «Ռուսական պետությունում ապրող բոլոր ժողովուրդների նկարագրությունը» քառահատոր աշխատության մեջ, ի թիվս վրացիների, հնդիկների, անդրադառնում է նաև հայերին: Ազգագրական այս երկն առաջին անգամ հրատարակվել է գերմաներեն 1776-1780 թթ.¹⁶, իսկ ռուսերեն՝ 1776-1779 թթ.¹⁷:

Հայերի մասին հեղինակը գրում է աշխատության 4-րդ հատորում¹⁸: Յ. Գեորգին Այսրկովկաս չի այցելել և հայերի մասին իր տեղեկությունները հավաքագրել է Աստրախանի հայկական համայնքի օրինակով: Հարկ է նշել, որ Աստրախանի այդ համայնքը ձևավորվել էր Այսրկովկասից և Իրանից հայերի գաղթի հաշվին՝ հիմնական դրդապատճառ ունենալով առևտրային գործունեությունը: Ընդհանուր առմամբ՝ Յ. Գեորգիի երկը կարևոր ազգագրական սկզբնաղբյուր է ԺԸ դարի հայերի մասին: Հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է նրանց, վրացիների և տարածաշրջանի այլ ժողովուրդների հոգևոր-մշակութային կյանքը, հարսանե-

կան, թաղման ծեսերը, ազգային տարազը, կենսապայմանները և այլ տեղեկություններ: Ազգագրական հարուստ նյութի փոխանցումը ամբողջացնում են տղամարդու և կնոջ տարագով նկարները:

1782-1785 թթ. Քերիմ խանի եղբորորդի Ալի Մուրադ խան Ջենդին հաջողվում է առժամանակ միավորել Իրանի տերության տարածքների մեծ մասը: Բացառություն էին Իրանի պետության՝ ղաջարների¹⁹ տիրապետության տակ գտնվող հյուսիսային նահանգները և Կասպից ծովի առափնյա շրջանները: Միաժամանակ իրավիճակն ապակայունանում է Այսրկովկասում, որտեղ իրենց ինքնիշխանությունն էին ջանում պահպանել Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունը և այսրկովկասյան մահմեդական խանությունները:

1780-ական թվականներին Այսրկովկասի պատմության առանձնահատկությունը պայմանավորված էր տարածաշրջանում քաղաքական նոր իրավիճակի ի հայտ գալով՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության նկատմամբ ռուսական հովանավորության հաստատմամբ: 1783 թ. կրնքված Գեորգիևսկի դաշնագրով²⁰ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունը հրաժարվում էր ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունից և ամբողջությամբ մտնում ռուսական ազդեցության ոլորտը²¹: Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության համար ԺԸ դ. 80-ական թվականները պատմագիտության մեջ երբեմն բնութագրվում են որպես Կովկասում ռուսական իշխանության վերականգնման ժամանակաշրջան²²:

Գեորգիևսկի դաշնագրի համաձայն՝ ռուսական զորքի (թեև՝ փոքրաթիվ) տեղակայումն Արևելյան Վրաստանում

խախտում էր տարածաշրջանային ուժերի հարաբերակցությունը թե՛ այսրկովկասյան տիրակալների շրջանում, թե՛ Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների աշխարհաքաղաքական շահերի համատեքստում²³: Դաշնագրի ստորագրումից մեկ տարի անց իշխան Գ. Պոտյոմկինը Եկատերինա Բ կայսրուհուն գրում էր, որ «պարսից շատ տիրակալներ և նրանցից գլխավորը՝ Ալի Մուրադ Իսպահանցին շարունակում էին ջանասիրաբար ցուցադրել դրացիական վերաբերմունքը Նորին կայսերական իշխանության նկատմամբ՝ որոշակի խանդով սպասելով իրենց նամակների պատասխաններին²⁴»:

Մինչև Ղրիմի հիմնախնդրի վերջնական հանգուցալուծումը Ռուսաստանում «չէին շտապում վիճել» ո՛չ Իրանի տերության, ո՛չ էլ Օսմանյան կայսրության հետ՝ հանդես գալով Այսրկովկասում ստատուս քվոյի պահպանման օգտին²⁵, և չէին շտապում բացահայտ հովանավորել տեղական տիրակալներից որևէ մեկին: 1780-ական թթ. Ռուսաստանը Այսրկովկասի առավել ազդեցիկ տիրակալների՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության Հերակլ Բ արքայի ու Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի նկատմամբ կիրառում էր քաղաքական հավասարակշռության սկզբունքը՝ թույլ չտալով Այսրկովկասում միաբևեռ ուժի ի հայտ գալը:

Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ազդեցությունն Այսրկովկասում ավելի է ամրապնդվում, երբ տեղի է ունենում կայսրության շահերի համար իրականացված «մեծ գործը»²⁶՝ Ղրիմի միացումը (համաձայն 1784 թ. հունվարի 8-ի կոնվենցիայի): Դրանով ռուսական ռազմանավերի համար ուղիղ ճանապարհ էր բացվում դեպի Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի մատույցներ²⁷: Մյուս

կողմից՝ անկայուն քաղաքական վիճակ էր ստեղծվել նաև Իմերեթում, որտեղ Սողոմոն թագավորի մահվան պատճառով խառնակություններ էին սկսվել, և Մաքսիմ կաթողիկոսը հաստատվել էր Վիրքում: Գ. Պոտյոմկինի փոխանցմամբ՝ 1784 թ. նա վերադառնում է Իմերեթ՝ ժողովրդին հանդարտեցնելու և Նորին կայսերական իշխանության նկատմամբ հավատարմության ու նվիրվածության մեջ պահելու համար²⁸:

Այսպիսով, Գեորգիևսկի դաշնագրի ստորագրումը Ռուսական կայսրության այսրկովկասյան քաղաքականության համար շրջադարձային էր, քանի որ աննախադեպ ձևով ամրապնդում էր նրա ռազմաքաղաքական դիրքերը տարածաշրջանում: Այդ հանգամանքով պայմանավորված՝ Ռուսաստանը կովկասյան տիրակալների և խաների նկատմամբ առավել կոշտ դիրքորոշում էր որդեգրել: Այսպես՝ Ղաբաբադի Իբրահիմ խանը, հայկական թագավորության վերստեղծման Ռուսաստանի ծրագրերից վախենալով, դեռևս 1783 թ. ապրիլին իր հնազանդությունն էր հայտնում ռուսական գահին և պատրաստակամ էր հարկ վճարել, իսկ իշխան Պ. Պոտյոմկինը նկատում էր, որ «հարկը, որ պահանջում է ռուսական կայսրուհին, հավատարմությունն է»²⁹: Արևելյան Այսրկովկասի և Դաղստանի տիրակալների մոտ առաջացած խուճապային տրամադրությունները ստիպում էին նրանց հերթով դիմել Ռուսական կայսրությանը և քաղաքական հովանավորություն խնդրել³⁰:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ կարծիք է արտահայտվել, թե Գեորգիևսկի դաշնագրից հետո այսրկովկասյան խաների, մասնավորապես՝ Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի մոտ «անկասկած ուժեղանում է ռուսամետ կողմնորոշու-

մը»³¹: Իրականում ուղիղ հակառակն էր տեղի ունենում: Այսրկովկաս ռուսական զորքի հնարավոր ներխուժման լուրերը, որոնք նախքան Գեորգիևսկի դաշնագրի կնքումն էին պատվում, Ֆաթի Ալի խանի բացասական արձագանքին էին արժանացել³²: Հետևաբար ճիշտ կլինի արձանագրել, որ Արևելյան Այսրկովկասի խաներն անհանգստացած էին տարածաշրջանում ռուսական իշխանության ամրապնդմամբ՝ դիտելով այն որպես խանությունների ինքնուրույնության դեմ ուղղված սպառնալիք:

Նշված հանգամանքների լույսի ներքո ԺԸ դ. երկրորդ կեսին Կովկասյան լեռներից հյուսիս և հարավ ընկած տարածքներում ռուսական քաղաքականության ակտիվացման պատմագիտական ուսումնասիրությունը ստանում է քաղաքական առանձնահատուկ նշանակություն:

Այսրկովկասի 1780-ական թվականների քաղաքական պատմության նկարագրությամբ հատկապես աչքի է ընկնում Ստեպան Բուռնաշևի (1743-1824 թթ.) «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրբեյժանական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի» աշխատությունը³³: Այդ փոքրածավալ երկը Այսրկովկասի ԺԸ դ. երկրորդ կեսի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկն է³⁴:

Ստ. Բուռնաշևի այս պատմագրական երկը նպատակ ուներ նկարագրելու Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումների քաղաքական իրավիճակը՝ շեշտը դնելով նրանց արտաքին կողմնորոշման վրա: Սկզբնաղբյուրը որոշ տեղեկություններ է հաղորդում նաև այսրկովկասյան խանությունների էթնիկ պատկերի մասին: Վերջիններիս ազգային նկարագրին անդրադառնալիս հեղինակը շեշտը դնում է «քրիստոնյաների» վրա՝ որպես Այսրկովկասում Ռուսական

կայսրության համար քաղաքական հուսալի հենարանի: Հետևաբար քրիստոնյաների (իմա՝ հայերի) մասին տեղեկությունները պայմանավորված էին ռուսական պետության համար տարածաշրջանում հուսալի ազգային տարրի կարե-վորությամբ:

Հայերին էական անդրադարձ կա նաև Ստ. Բուռնաշևի մյուս՝ «Վրաստանի նկարագրությունը» աշխատության մեջ, որտեղ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունում ապրող հայության մասին խոսվում է որպես ազնվականների, վաճառականների, արհեստավորների և հողագործերկրագործների: Ըստ հեղինակի՝ «[1]783 թվականին Համառուսաստանյան գահի բարձրագույն հովանավորության ներքո *Վրաստանի* անցնելու պահին *Կախեթի Քարթլիի*, թագավորություններում, *Կովկասյան* լեռներում ապրող, *վրաց թագավորից* կախվածության մեջ գտնվող էրիվան (*Երևան*) և *Գենժե (Գանձակ)* ադրեբեյժանական քաղաքներում ու նրանց հողերում»³⁵ [ապրող], *վրացիների, հայերի, հույների, մահմեդականների*, զանազան լեռնական ժողովուրդների ու *քրդերի* թվաքանակը հաշվվում էր 42000 ծովս»³⁶:

Դարի վերջին ռուսական աղբյուրներում Կովկասի պատմության համակողմանի լուսաբանման համարյան մեծ նշանակություն ունեն Վ. Զուբովի Կասպիական արշավանքի մասնակից սպաների՝ Ա. Հախվերդովի, Պ. Բուտկովի, Ն. Դրենյակինի, Ֆ. Սիմոնովիչի, Ա. Սերեբրովի կատարած ուսումնասիրությունները³⁷: Վերջիններիս, բացի ռազմական առաջադրանքներից, նաև հանձնարարված էր կազմել տարածաշրջանի տեղագրական նկարագրությունը: Այդ աղբյուրները Այսրկովկասի 1790-ական թթ. քաղաքական,

տնտեսական, էթնիկ, սոցիալ-իրավական պատկերի համալիր ներկայացումն են: Նրանցում տեղեկություններ են պահպանվել նաև Այսրկովկասի հայկական բնակչության, հատկապես նրանց թվաքանակի և տեղաբաշխվածության մասին:

Այսրկովկասի 1790-ական թթ. պատմության այս կարևորագույն սկզբնաղբյուրները գտնվում են Ռուսաստանի Դաշնության արխիվային հավաքածոներում: 1958 թ. արխիվային այդ նյութերը հատվածաբար հրատարակվել են Դաղստանի ԺԸ-ԺԹ դարերի պատմության, աշխարհագրության և ազգագրության փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ³⁸: Սակայն խմբագիրների խոսքով՝ հրատարակվել են աղբյուրների միայն այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Դաղստանին³⁹: Հետևաբար այս աղբյուրների արխիվային անտիպ մասին անդրադառնալու պարագայում ի հայտ կգան նորանոր տեղեկություններ, այդ թվում՝ հայերի մասին: Այդ առումով, կարծում ենք, բացառիկ նշանակություն ունեն Ռուսաստանի Դաշնության գիտությունների ակադեմիայի Սանկտ Պետերբուրգի մասնաճյուղում N 99 ֆոնդում պահվող՝ Պ. Բուտկովի 1795-1796 թթ. Պարսկական արշավանքի ընթացքում կազմած նամականին (260 թերթ)⁴⁰:

ԺԸ դարի ռուսական աղբյուրներն Այսրկովկասի քաղաքական պատմության շարադրանքից բացի նաև լույս են սփռում տարածաշրջանի հայերի սոցիալ-տնտեսական դրության խնդրի վրա⁴¹: Պարզ է դառնում, որ հայ ազգաբնակչությունը մշտապես ստիպված է եղել պայքարել իր կրոնի և մշակութային արժեքային համակարգի պահպանման համար: Ֆիզիկական գոյության օրհասական խնդրին զուգընթաց առաջնահերթ էր հայ ինքնության պահպանումը:

Ամփոփելով ներկայացվող նյութը՝ հարկ է նաև նշել, որ ԺԸ դարի ռուսական աղբյուրները հիմնականում զուրկ էին արխիվային և պետական փաստաթղթերի տվյալներից: Սակայն դրանց հեղինակները ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների մասնակիցներ էին, երբեմն էլ՝ գործուն դերակատարները: Ուստի այդ գրվածքները ականատեսի վկայություններ են՝ շարադրված ռուսական այսրկովկասյան քաղաքականության համատեքստում: Կասպից ծովի ափամերձ շրջանները և Իրանը նրանք դիտարկում էին ոչ միայն գիտնականի, այլև տարածաշրջանում Ռուսական կայսրության ռազմաքաղաքական, առևտրատնտեսական շահերի պաշտպանի տեսանկյունից: Ըստ այդմ՝ թեև ռուսական հեղինակներն ընդհանուր առմամբ հայերին վերաբերվում էին որպես Ռուսական կայսրության հուսալի ազգային հենարանի, այնուամենայնիվ, հաճախ էլ ոչ միանշանակ գնահատականներ էին տալիս, քանի որ դիտարկում և ընկալում էին նրանց իրենց պետության քաղաքական շահերի ամբողջության մեջ:

Նշենք նաև, որ թեպետ ԺԸ դ. ռուսական սկզբնաղբյուրներն Այսրկովկասի և նրա ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի մասին չափազանց արժեքավոր են, այդուհանդերձ, մեզանում դրանք գրեթե ուսումնասիրված չեն:

ԺԸ դարի ռուսական սկզբնաղբյուրները ոչ միայն ամփոփում են Այսրկովկասի քաղաքական պատմության մանրամասներ, այլև հանդիսանում են տարածաշրջանի քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա (մահմեդական) բնակչության էթնո-քաղաքական ու դավանական իրավիճակը ներկայացնող կարևորագույն ուսումնասիրություններ: Դրանք մեզ են հասել ճանապարհորդական ուղեգրությունների, պատ-

մագրական երկերի տեսքով, որոնց հեղինակները ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների մասնակիցներ և անգամ ակտիվ դերակատարներ էին:

Ճանապարհների դժվարանցանելիության, երբեմն քաղաքական իրավիճակի խառն ու անկայուն լինելու հետևանքով ռուսական հեղինակների ուղևորությունները ձգվում էին մի քանի ամսից մինչև մի քանի տարի: Այդ ընթացքում նրանք հնարավորություն էին ունենում մեծածավալ փաստագրական նյութեր, ականատեսի վկայություններ հավաքել տարածաշրջանի պատմության, քաղաքական իրավիճակի, ազգագրության, էթնիկ ու դավանական պատկերի, ավանդույթների, սովորույթների, կենցաղի մասին: Հետաքրքրությունից և անհրաժեշտությունից դրդված՝ ճանապարհորդները կատարում էին նկարագրողումներ ու գծապատկերներ, կազմում՝ աշխարհագրական քարտեզներ և այլն:

Ինչպես նշեցինք, Այսրկովկասի ժողովուրդներին ռուսական աղբյուրները դիտարկում էին տարածաշրջանում իրենց պետության ռազմաքաղաքական շահերի համատեքստում: Այսպես՝ նրանք մեծ զգուշավորություն էին ցուցաբերում մահմեդականների նկատմամբ՝ հաշվի առնելով վերջիններիս կրոնական ընդհանրությունը իրանական կամ օսմանյան պետությունների հետ: Միևնույն ժամանակ, Այսրկովկասի հայերն ու վրացիները դիտարկում էին որպես համեմատաբար հուսալի էթնիկ և քաղաքական հենարան:

ԺԸ դարի ընթացքում Այսրկովկասը պարբերաբար ենթարկվում էր նվաճողների հարձակումների և էթնո-մշակութային փոխակերպումների: Ուստի երկրամասի էթնո-դավանական պատմության ուսումնասիրությունը սերտորեն կապված է տարածաշրջանի ժողովուրդների ճակատագրերի

հետ: Այսրկովկասի էթնո-քաղաքական պատկերը նշված ժամանակաշրջանում փոփոխվում է ոչ միայն ռազմաքաղաքական զարգացումների հետևանքով, այլև ժողովուրդների բռնի տեղահանության արդյունքում: Ընդ որում՝ Այսրկովկասի նկատմամբ Օսմանյան ու Ռուսական կայսրությունների ակտիվ քաղաքականության և երկրամասի ներքին գործերին ուղղակի միջամտության հետևանքով այստեղ էթնո-դավանական իրավիճակը սրվում էր ոչ միայն քրիստոնյաների, այլև մահմեդականների համար:

Այսպիսով, ռուսական պատմական երկերը հանդիսանում են Այսրկովկասի ԺԸ դարի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և էթնո-դավանական պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ, որոնց հեղինակները ընթերցողին են փոխանցում տարածաշրջանի մասին իրենց հարուստ տեղեկանու համալիր խճանկարը: Այդ ճանապարհորդական գրառումները, հուշագրությունները և ուղեգրությունները ժամանակի ընթացքում ստեղծում են կովկասագիտական հարուստ հիմնաքաղա՝ հաջորդ սերունդներից «ակնկալելով» նորանոր տեղեկությունների, հետազոտությունների ավելացում և կատարելագործում:

ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՆԱՇԵՎԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստեպան Բունաշևը ծնվել է 1743 թ. հոկտեմբերի 8-ին⁴²: Բունաշևների ազնվական տոհմի մասին հիշատակություններ հանդիպում են դեռևս ԺԷ դարում⁴³: Բունաշևների տոհմը սկիզբ է առնում Ղրիմի Մենգլի Գիրեյ խանի որդի Բունաշ Գիրեյից, որը 1508 թ. հպատակություն էր հայտնել Իվան Գ-ին⁴⁴, իսկ վերջինիս հաջորդներից Ալեքսեյ Միխայլովիչը 1649 թ. Բունաշևներին տարեկան 125 ռուբլի աշխատավարձ էր նշանակել⁴⁵:

Ստեպան Բունաշևը 16 տարեկանում ընդունվում է ճարտարապետական կորպուս և ուսումն ավարտելուց հետո մասնակցում մի շարք ամրոցների կառուցմանը, ապա ղեկավարում ջրային ճանապարհաշինության հանձնաժողովի աշխատանքները:

1766 թ. Ստ. Բունաշևը պորուչիկի նշանակում է ստանում և 1768 թ. ցանկություն հայտնում մասնակցելու նոր սկսված ռուս-թուրքական պատերազմին⁴⁶: Նա որպես կամավոր մեկնում է ռազմաճակատ՝ ստանձնելով իշխան Ա. Շչերբատովի (1750-1796 թթ.) կորպուսի հրամանատարությունը: Ռազմական գործողությունների արդյունքում նրան հաջողվում է գրավել Արբատ⁴⁷, Կերչ, Ենիկալե ամրոցները և պարգևատրվել Ս. Գեորգիի 4-րդ աստիճանի շքանշանով ու զինվորական կոչումի բարձրացում ստանալ: Պատերազմի մնացած տարիները Ստ. Բունաշևն անց է կացնում Ղրիմում՝ կռվելով թուրքերի դեմ: Իր վկայությամբ՝ այդ տարիներին նա կատարում է Ղրիմի լեռնային տեղանքի երկրաչափական չափագրումները և 1776 թ. դրանք ներկայացնում

թագաժառանգ Պավել Ալեքսանդրովիչին⁴⁸:

Պատերազմի ավարտից հետո Ստ. Բուռնաշևը մասնակցում է Ս. Պետերբուրգում հասարակական շենքերի կառուցմանը, իսկ 1775 թ. ստանում փոխգնդապետի կոչում:

1778 թ. Ստ. Բուռնաշևը մասնակցում է դեպի Ղրիմի թերակղզի ռուսական զորքերի կատարած արշավանքին որպես Շիրվանի գնդի հրամանատար, ապա իր զորաջոկատով մասնակցում Խերսոնում ամրոցների կառուցման աշխատանքներին (1779-1782 թթ.):

1783 թ. հուլիսի 24-ի Գեորգիևսկի դաշնագրի կնքումով աշխարհաքաղաքական իրավիճակն Այսրկովկասում կտրուկ փոխվում է հոգուտ Ռուսական կայսրության՝ խախտելով Ռուսական, Օսմանյան կայսրությունների և Իրանի տերության միջև ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում:

Ռուս-վրացական դաշնագրի 5-րդ կետով՝ կողմերը պայմանավորվում էին լիազոր ներկայացուցիչներ փոխանակել⁴⁹: Այդպես Ստ. Բուռնաշևը գնդապետի պաշտոնում նշանակվում է ծառայության Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության արքա Հերակլ Բ-ի և Իմերեթի Սողոմոն արքայի մոտ: Ռուսական ներկայացուցչի լիազորությունները ամրագրված էին Գեորգիևսկի դաշնագրի 4-րդ կետով, համաձայն որի՝ վրաց թագավորն առանց լիազոր ներկայացուցչի «հետ նախնական համաձայնության» չէր կարող սահմանակից տիրակալների հետ հարաբերությունների մեջ մտնել: Ավելին, վրաց արքան պարտավորվում էր հարևան տիրակալներից ստացված նամակները քննարկել և նրանց բանագնացներին ընդունել միայն ռուսական լիազոր ներկայացուցչի ներկայությամբ և «խորհրդակցել» նրա հետ⁵⁰:

Հետևաբար Ստ. Բուռնաշևի կյանքում բացվում է ինք-

նադրսևորման մի նոր էջ՝ նրանից պահանջելով հմուտ գին-վորականի մասնագիտական որակների համադրում ճկուն դիվանագետի հմտությունների հետ: Այդ պաշտոնում նա մնում է մինչև 1787 թ., երբ Ռուսաստանը Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունից դուրս է բերում իր երկու գումարտակներն ու ետ կանչում լիազոր ներկայացուցչին:

Երկրորդ ռուս-թուրքական պատերազմը (1787-1791 թթ.) Ստ. Բուռնաշևը դիմավորում է ռազմի դաշտում, իսկ Ռիմնիկի մոտ տեղի ունեցած փայլուն հաղթանակի համար (1789 թ.) նա ստանում է Ս. Գեորգիի 3-րդ աստիճանի շքանշան:

Պատերազմի ավարտին՝ 1791 թ., Ստ. Բուռնաշևը նշանակվում է Կուրսկի նահանգապետ, որտեղ «լավ կառավարելու» և ավելի քան 600 000 ռուբլի չվճարված հարկեր հավաքագրելու ու պետական գանձարան վերադարձնելու համար արժանանում է Ս. Վլադիմիրի 2-րդ աստիճանի շքանշանի⁵¹:

1797 թ. հունվարին Ստ. Բուռնաշևը Պավել Ա-ից ստանում է գաղտնի խորհրդականի նշանակում, իսկ գործարանատեր Ի. Գլուշկովի ֆաբրիկայում ծագած դժգոհությունները հարթելու համար արժանանում է Ս. Աննայի 1-ին աստիճանի շքանշանի⁵²:

1798 թ. դեկտեմբերին Ստ. Բուռնաշևը դառնում է սենատոր՝ թողնելով նահանգապետի պաշտոնը: Սակայն 1800 թ. սեպտեմբերին պաշտոնանկ է արվում և միայն 1801 թվականին նոր կայսեր՝ Ալեքսանդր Ա-ի (1801-1825 թթ.) հրամանով վերադառնում զբաղեցրած պաշտոնին:

1801 թ. հոկտեմբերին Ստ. Բուռնաշևը վերադառնում է իր կալվածք (Կուրսկի նահանգ)՝ իրեն նվիրելով պետակա-

նության կառավարման ձևի և բովանդակության մասին մտորումներին, որոնք նաև հանձնում է թղթին: Նա իր մահկանացուն կնքում է 1824 թ. մարտի 31-ին՝ կյանքի 81-րդ տարում, Կուրսկում:

Այսրկովկասում գտնվելու տարիներին Ստ. Բուռնաշևը հավաքել և գրչին էր հանձնել տարածաշրջանի քաղաքական պատմությանը վերաբերող տեղեկություններ, որոնց ականատեսն էր ինքը: Այսպես՝ նրա «Վրաստանի պատկերը կամ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության քաղաքական նկարագրությունը» աշխատությունը նվիրված էր Վրաստանի և հարակից տիրակալների հետ հարաբերություններին, ներքաղաքական իրավիճակին: Աշխատությունը հրատարակվել է Կուրսկում 1793թ.⁵³, ապա հետմահու՝ Թիֆլիսում 1896 թ.:

Այսրկովկասյան խանությունների և Վրաստանի քաղաքական պատմությանն է նվիրված Ստ. Բուռնաշևի «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրեքիժանական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի» վերտառությամբ ստվարածավալ մենագրությունը, որը նույնպես լույս է տեսել 1793 թ. Կուրսկում: Սակայն նրա հետաքրքրությունների շրջանակն ուրվագծվում էր Ռուսական կայսրության ռազմաքաղաքական շահերով՝ ներառելով ողջ Կովկասը, ինչպես նաև՝ «լեռնական ժողովուրդներին», մասնավորապես կաբարդացիներին, որոնց նվիրված աշխատությունը լույս է տեսնում 1794 թ., կրկին Կուրսկում⁵⁴:

Ստ. Բուռնաշևի գրչին են պատկանում նաև մի շարք չհրապարակված նյութեր⁵⁵:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Ստ. Բուռնաշևի քարտեզագրական աշխատանքները: Վրաստա-

նում գտնվելու ընթացքում նա կազմում է տարածաշրջանին նվիրված 6 քարտեզ: Դրանցում ներկայացված երկրամասերի աշխարհագրության իմացությունն ուներ ռազմավարական և քաղաքական նշանակություն՝ միտված հեշտացնելու ռուսական զորքերի տեղաշարժը ողջ տարածաշրջանում: Այսպես՝ Ստ. Բուռնաշևը կազմել էր Մոզդոկից դեպի Թիֆլիս՝ Կովկասյան լեռներով անցնող ճանապարհի քարտեզը (1783 թ.): Տարածաշրջանում արագ կողմնորոշվելու և տեղաշարժվելու համար մեծ արժեք էին ներկայացնում Կախեթի, Իմերեթի կարևոր տեղանքներն ընդգրկող հատուկ ուղեկցող քարտեզները, ինչպես նաև Քութայիսից Թիֆլիս, Թիֆլիսից Փամբակ տանող ճանապարհների քարտեզագրումը: Նրա գրչին են պատկանում նաև վրացական թագավորությունների՝ Քարթլիի, Կախեթի, ինչպես նաև Իմերեթի թագավորության ու նրա իշխանությունների՝ Գուրիայի և Մեգրելիայի, հարակից շրջանների, Կովկասյան լեռներում ապրող ժողովուրդների գլխավոր քարտեզը (1784 թ.):

1786 թ. Ստ. Բուռնաշևը կազմում է նաև Պարսկաստանի գլխավոր քարտեզը՝ ընդգծելով նրա սահմաններում Ադրբեյժան նահանգի բոլոր տիրույթները, Իրաքի և Իրանի նախկին պետական այլ տարածքների աշխարհագրական տեղանքը:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺԸ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ
«ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿԻ

1780-ական թվականներին Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության կովկասյան (տվյալ դեպքում՝ այսրկովկասյան) ուղղությունը ռազմական գործողություններից ոչ պակաս լարված ու պատասխանատու պայմաններ էր խոստանում: Այդ պատճառով Այսրկովկասում ռուսական ռազմաքաղաքական շահերի ներկայացուցիչ Ստ. Բուռնաշևի լիազորություններն անհամեմատ մեծ էին: Այդ մասին է վկայում ռուսական բարձրաստիճան ղեկավարության հետ նրա գաղտնի նամակագրությունը: Այսպես՝ դեռևս 1783 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Ստ. Բուռնաշևը վրացական երկու արքունիքներում որպես իշխան Գ. Պոտյոմկինի ներկայացուցիչ՝ «կոմիսիոներ» էր նշանակված: Նրան գաղտնի հանձնարարվում է Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության և Իմերեթի անվտանգության հարցերի ապահովության նկատառումներով կազմել դրանց նկարագրությունը⁵⁶: Իմերեթի քաղաքական իրավիճակին նա մանրամասն անդրադառնում է Վրաստանին նվիրված աշխատության մեջ՝ այդ հարցին առանձին ենթաբաժին նվիրելով⁵⁷: Հաշվի առնելով Ստ. Բուռնաշևի առաքելության կարևորությունը և Վրաստանի հեռավորությունը՝ որոշվում է նրան տարեկան լրացուցիչ 1200 ռուբլի հատկացնել⁵⁸:

Դեռևս 1783 թ. ապրիլի սկզբին իշխան Գ. Պոտյոմկին-Տավրիչեսկին Ստ. Բուռնաշևի դիվանագիտական գործունեության հաջողությունը գնահատում էր ըստ փոխանցվող լուրերի հաճախականության: Նա պահանջում էր տեղեկաց-

նել այն ամենի մասին, ինչն «օգտակար և անհրաժեշտ» կլիներ Նորին կայսերական Մեծությանը, «հատկապես»՝ հարևան իշխանությունների քաղաքական իրավիճակի վերաբերյալ⁵⁹:

Ռուսական իշխանությունները կարևորում էին Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունում սեփական ներկայացուցիչ ունենալու անհրաժեշտությունը նրանով, որ այդ պետության աշխարհագրական դիրքի, հարևան խաների դրության հետ քաղաքական դաշինքների, երկրի ներքին ու արտաքին իրավիճակի մասին ունեցած տվյալները ռուսական իշխանությունների մոտ սակավ էին: Այսպես՝ 1783 թ. հունիսի 16-ի Խերսոնից գրած իր նամակում իշխան Գ. Պոտյոմկինը Ստ. Բուռնաշևից պահանջում էր շտապ և մեծ ճշգրտությամբ կազմել Վրաստանի քարտեզը, հատկապես՝ թուրքական սահմանների հատվածը⁶⁰:

Ռուսական կառավարող շրջանակները մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում նաև Ճարի երկրամասում բնակվող ժողովուրդների նկատմամբ: Պ. Պոտյոմկինը 1783 թ. հոկտեմբերին գաղտնի հանձնարարություն է տալիս Ստ. Բուռնաշևին՝ ճշտել նշված ժողովուրդների աշխարհագրական տեղաբաշխումը Արևելյան Վրաստանի նկատմամբ, որքա՞ն զինված ուժ ունեն և ինչպե՞ս հնազանդեցնել նրանց⁶¹:

Ստ. Բուռնաշևը տարածաշրջանի քաղաքական դրության ներկայացումը վերնագրում է «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրեբեիժանական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի»: Տուրք տալով պատմական հիշողությանը՝ հեղինակը, ընդգրկված տարածքների նկատմամբ օգտագործում է «Ադրեբեիժան» անվանումը: Խոսքը Սեֆյան պետության (ԺԶ-ԺԸ դարեր) չորս՝ Իրաք, Ֆարս,

Ադերբայջան և Խորասան վարչաքաղաքական ու ֆինանսական մասերի բաժանված համակարգի բաղադրիչներից մեկի՝ Ադերբայջան միավորի մասին է⁶²: Վերջինս իր մեջ էր միավորում բուն Ատրպատականի (կենտրոնը՝ Թավրիզ), Չուխուր-Սա'ադի (կենտրոնը՝ Երևան), Ղարաբաղի և Շիրվանի բեկլարբեկությունները⁶³:

ԺԸ դարի երկրորդ կեսին ռուսական կառավարության պաշտոնական գրագրություններում Արևելյան Այսրկովկասը «Ադրեբիժան» եզրույթով, իսկ նրա կառավարիչներին «ադրեբիժանական խաներ» կոչելը «զուտ տուրք էր պարսից հիշողությանը»⁶⁴: Ասվածի համատեքստում է նաև ԺԸ դ. երկրորդ կեսի վավերագրերում խանությունները և նրանց քաղաքները «պարսկական» կոչելը⁶⁵: Օսմանյան Աբդուլ Համիդ Ա սուլթանը (1774-1789 թթ.) նույնպես Այսրկովկասը շարունակում էր կոչել «Ադերբայջան», իսկ նրա խաներին՝ «ադերբայջանական խաներ» եզրույթով⁶⁶:

Այս հանգամանից ելնելով՝ Ստ. Բուռնաշևն «ադրեբիժանական խաներ» է անվանում ոչ միայն Մարաղայի, Թավրիզի, Արդեբիլի (Արդավեյ) կառավարիչներին, այլև Երևանի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Նախիջևանի, Գանձակի և Ղարաբաղի խաներին⁶⁷: Մինչդեռ այս հանգամանքը խորհրդային պատմագիտության մեջ թյուր ըմբռնումների առիթ է դարձել: Այսպես՝ Վ. Լևիտովն իր «Ադրբեջանի XVIII դարի պատմության ակնարկներ» (Բաքու, 1948) ուսումնասիրության մեջ այդ փաստն օգտագործում էր հիմնավորելու համար այն դրույթը, թե իբր «Ադրբեջան» պատմաաշխարհագրական եզրույթն իր մեջ ներառում էր նաև Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքները (Խորհրդային Ադրբեջանի, ներկայումս՝ Ադրբեջանի Հանրապետության քաղաքական սահ-

մանները)՝ «ապահովելով», այսպես կոչված, «Հյուսիսային» և «Հարավային» Ադրբեջանների գոյության ու դրանց վերամիավորվելու պատմական իրավունքի թեզը:

Ըստ Վ. Լևիատովի՝ Ստ. Բուռնաշևը հիմնվում էր ոչ թե արաբական և իրանական գրավոր աղբյուրների տեղեկությունների, այլ Ադրբեջանը լավ իմացող ժամանակակիցների հաղորդումների վրա: Հետևաբար նրա աշխատանքի հիմքում իբրև թե ընկած էր «կենդանի շարադրանքը»: Այնուհետև նա եզրակացնում էր, որ արդեն այն ժամանակ, երբ Ստ. Բուռնաշևը շարադրում էր իր աշխատանքը, ժամանակակիցները նկատում էին երկու Ադրբեջանների բնակիչների «էթնիկ ընդհանրությունը», որը հնարավոր է դարձնում նրանց երկու հատվածների միավորումը⁶⁸:

Խորհրդային ադրբեջանական պատմագիտության այս թեզի սխալականության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ Ստ. Բուռնաշևի 1786 թվականին կազմած Պարսկաստանի գլխավոր քարտեզում Ադրբեյթան նահանգն ընդգրկված էր իրանական պետական սահմաններում, որպես նրա վարչաքաղաքական անբաժան մաս⁶⁹: Ավելին, 1796 թվականին կոմս Վ. Զուբովի գլխավորած Կասպիական արշավանքի մասնակից ռուսական բարձրաստիճան զինվորականները նախկին Շիրվանի բեկլարբեկության տարածքը կոչում էին «Հարավային Դաղստան» (Ղուբայի և Դերբենդի ներառմամբ)⁷⁰ կամ «Դաղստանյան Պարսկաստանի Հյուսիսային և Հարավային մասեր» (Դերբենդի, Ղուբայի, Շաքիի, Շամախիի, Բաքվի և Սալիանի ներառմամբ)⁷¹ եզրույթներով:

Վերջապես, հանդիսանալով ռուսական բարձրաստիճան զինվորական ու պետական գործիչ, Ստ. Բուռնաշևը

այսրկովկասյան իշխանությունների քաղաքական կողմնորոշման հարցում չի շրջանցում նաև թուրքական գործոնը: Օսմանյան կայսրության հետաքրքրությունը իրանական պետության նախկին տարածքների նկատմամբ նա դիտարկում է 1780-ական թթ. գոյություն ունեցող ռուս-թուրքական հարաբերությունների հարթությունում: Փաստորեն նրա աշխատանքը գրվել է ԺԸ դարի երկրորդ կեսի երկու ռուս-թուրքական պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատվածում, երբ թուրքական կողմը ստիպված էր հաշտվել Քյուչուկ-Կայնարջիի պայմանագրի (1774 թ.) հետ: Ավելին, 1783 թ. Գեորգիևսկի դաշնագրով ռուսական ռազմաքաղաքական դիրքերն է՛լ ավելի են ամրապնդվում: Սակայն քաղաքական ամենամեծ հարվածը Օսմանյան կայսրությունը ստացավ Ղրիմի խանության կորստով: Օսմանյան պետության կովկասյան քաղաքականության կռվանը մնում էր Դաղստանի սուննիադական ժողովուրդները (լեզգիներ, ավարներ և այլն) և այսրկովկասյան խանությունները: Աշխարհաքաղաքական բարդ տարածաշրջանում օսմանցիները շեշտը դնում են վերը նշվածների վրա՝ օգտագործելով կրոնական և դավանական նույնականությունը: Նրանց ուշադրությունից չէր վրիպել նաև Իմերեթը: Սողոմոն թագավորի մահից հետո Քութայիս է ժամանում օսմանյան մի աղա՝ Բարձր Դռան հովանավորությունը ճանաչել տալու նպատակով: Գեներալ-ֆելդմարշալ Գ. Պոտյոմկինը չսպասելով իմերեթական կողմի պատասխանը ստանալուն՝ 1784 թ. Ստ. Բուռնաշևին հանձնարարում է Թիֆլիսից մեկնել Քութայիս և հնարավոր միջոցներով պահպանել կայսերական իշխանության նկատմամբ անսասանությունը⁷²:

Աշխատանքը շարադրելիս Ստ. Բուռնաշևը առաջնորդ-

վել է այն սկզբունքով, թե նկարագրված խանութայիններն ու իշխանությունները ինչպիսի քաղաքական դիրքորոշում ունեին Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության նկատմամբ, առևտրատնտեսական ինչ նշանակություն ունեին վերջինիս համար:

Այսրկովկասի քաղաքական պատմության շատ հարցերի վերլուծությունը հեղինակը կատարում է ելնելով Ռուսական կայսրության շահերից: Նա՝ պատմական իրադարձությունների ականալետն ու ակտիվ դերակատարը, համառոտ, հաճախ՝ սուբյեկտիվ, քաղաքական վերլուծություններ է կատարում՝ սուր քննադատության ենթարկելով այսրկովկասյան խանների «հակավրացական» քաղաքականությունը, երբեմն էլ՝ անձնական որակավորումներ տալով: Սակայն դրանով հանդերձ, հեղինակը, ըստ էության, չի խեղաթյուրում պատմական դեպքերն ու իրողությունները:

Ստ. Բուռնաշևը տեղի խաներին ու առաջնորդներին անվանում է «ինքնիշխան» կամ «կախյալ»՝ մատնանշելով տարածաշրջանում նրանց գրաված քաղաքական դիրքն ու կարգավիճակը: Դրանով էր պայմանավորված որևէ խանի նկատմամբ Ռուսական ու Օսմանյան կայսրությունների և Իրանի տերության դիրքորոշումը, ճշտելով, թե վերջիններս որչափ կարող էին հաշվի նստել տվյալ իշխանության գոյության փաստի և նրա քաղաքական դերակատարման հետ: Հեղինակն այսրկովկասյան «ինքնիշխան» տիրակալներին բաժանում է «հզորների» և «նվազ հզորների»՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, թե նրանք որքան մարտիկ կարող էին ռազմի դաշտ դուրս բերել կամ լեռնական ժողովուրդներից (քնագրում՝ լեզգիներից) հավաքված որքան վարձկանների օգնությանը կարող էին դիմել:

Խոսելով Դերբենդի և Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի մասին՝ Ստ. Բուռնաշևն իրավացիորեն նշում է, որ նա սերում է Ղայթաղի խանական տոհմից: Այս փաստը վկայում է, որ հեղինակը մեծ ճշգրտությամբ է ներկայացնում տարածաշրջանի պատմությունը՝ հետամուտ լինելով քաղաքական իրողությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրությանը, ինչը հանդիսանում է նրա երկի պատմագիտական անուրանալի արժանիքը: Ի դեպ, Ֆաթի Ալի խանի՝ ղայթաղներից սերված լինելու մասին փաստերն անտեսվել են խորհրդային պատմագիտության կողմից: Խանի շուրջ երեք տասնամյակ ձգվող քաղաքական գործունեության համար աղբրեջանական խորհրդային պատմագիտությունը նրան կոչում էր «հայրենի երկրի միավորման մարտիկ», «Աղբրեջանի ազգային միավորման համար պայքարող մարտիկ»⁷³: Իրականում Ղուբայի խանը խելացի և հմուտ դիվանագետ-տիրակալ էր, որի գերագույն խնդիրն էր քաղաքական գերիշխանություն հաստատել Արևելյան Այսրկովկասի, ապա ողջ Այսրկովկասի և անգամ՝ Իրանի տերության նկատմամբ: Պարզ է, որ Ֆաթի Ալին որևէ կապ չունի այսօրվա ընկալմամբ «աղբրեջանցիներ» էթնիկ հանրության հետ:

Ստ. Բուռնաշևի լեզուն հստակ է, խոսքը՝ լակոնիկ: Նա իր մտքերը շարադրել է զինվորականին հատուկ հակիրճ ոճով, առանց այլաբանությունների: Այդ առումով նրա աշխատությունն էապես տարբերվում է ժամանակաշրջանի ճանապարհորդների, գիտական արշավախմբերի, առևտրական գործակալների կատարած գրառումներից և զերծ է գրական զեղումներից: Սակայն դրանով հանդերձ նրան հաջողվել է փոքրածավալ երկի շրջանակներում գրեթե ամ-

բողջությամբ ներկայացնել տարածաշրջանի քաղաքական պատմությունը:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ գտնվելով Թիֆլիսում՝ Ստ. Բուռնաշևը կարողացել է մեծ ճշգրտությամբ հաղորդել տարածաշրջանի քաղաքական պատմությանը, խաների փոխհարաբերություններին, ինչպես նաև տարածաշրջանի խոշոր պետությունների նկատմամբ նրանց քաղաքական դիրքորոշումներին վերաբերող մանրամասներ: Աշխատանքը շարադրելիս նա չի բացահայտում իր աղբյուրները: Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ այս երկը քաղաքագիտական է, այլ ոչ թե պատմագրական, ապա պետք է ենթադրել, որ նրա համար տեղեկատվական հիմք են հանդիսացել լուսեսական լայն ցանցի հաղորդումները: Օրինակ, այդպիսի մի աղբյուրի՝ Ուրմիայից Թիֆլիս ժամանած ասորի երիտասարդի մասին էր կայսրուհուն գրում Գ. Պոտյոմկինը⁷⁴:

Ըստ Ստ. Բուռնաշևի՝ Հերակլ Բ արքան ցանկացած պահի կարող էր անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ստանալ Օսմանյան կայսրություն ուղարկվող վանականների և սուլթանի հարեմում գտնվող վրացուհիների միջոցով⁷⁵: Ասվածի համատեքստում են նաև Իրանում գտնվող խաների և կառավարիչների մասին նրա փոխանցած տեղեկությունները, որոնք այսօր հնարավոր է ճշտել իրանական աղբյուրների օգնությամբ:

Ստ. Բուռնաշևի երկն առավելապես լուսաբանում է քաղաքական իրադարձությունները և, որպես զինվորական, հեղինակն իր ուշադրության կենտրոնում է պահում Այսրկովկասի խանությունների զինված ուժերի մասին տեղեկատվությունը:

Խանությունների քաղաքական իրավիճակի համառոտ ներկայացմանը զուգահեռ Ստ. Բուռնաշևն ընդհանուր պատկերացում է տալիս Հարավարևելյան Կովկասում բնակվող քրիստոնյաների տների թվաքանակի մասին: Ըստ նրա՝ Դերբենդի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շամախիի, Երևանի, Նախիջևանի և Ղարադաղի խանություններում բնակվող քրիստոնյաների քանակը կազմում էր 17800 տուն:

Ինչպես վերը նշվեց, Ստ. Բուռնաշևի երկը տարբերվում է ժամանակաշրջանի այլ հետազոտողների և զինվորականների աշխատություններից իր զուտ քաղաքական նկարագրությամբ: Ուստի քրիստոնյաների՝ հայերի, մասին տեղեկությունները պայմանավորված էին ռուսական պետության համար տարածաշրջանում հուսալի էթնիկ տարրի կառուրությամբ: Կրկնենք, որ քրիստոնյաների առկայությունն Այսրկովկասում ԺԸ դ. երկրորդ կեսին դիտարկվում էր ռուսական ռազմաքաղաքական շահերի համատեքստում:

Հավելենք, որ Ստ. Բուռնաշևի աշխատությունը շարադրվել է Եկատերինա Բ կայսրուհու հանձնարարությամբ, որպես Այսրկովկասում հեղինակի գտնվելու քաղաքական ու դիվանագիտական գործունեության բաղկացուցիչ մաս և նրա վրա դրված «առաքելության» ավարտական լուծում:

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱԴԻԲԻԺԱՆԱԿԱՆ
ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ՝

ԿԱՏԱՐՎԱԾ
ՔԱՐԹԼԻԻ ԵՎ ԿԱԽԵԹԻ ԱՐՔԱ ՆՈՐԻՆ
ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ ԹԵՅՄՈՒՐԱԶԻ ՈՐԴԻ ՀԵՐԱԿԼԻ ՄՈՏ
ԳՏՆՎՈՂ ԳՆԴԱՊԵՏ ԵՎ ԿԱՎԱԼԵՐ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ
ԿՈՂՄԻՑ 1786 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

ԿՈՒՐՍԿ – 1793

ԱԴՐԵՔԻԺԱՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ [ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ] ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Ադրեքիժան⁷⁶ անվամբ հայտնի տարածքի ներկայիս դրության մասին, որին հյուսիսից սահմանակից են Վրաստանը, այսինքն՝ Քարթլիի և Կախեթի թագավորությունը⁷⁷ (թեպետ նրանք ևս մինչ այդ ադրեքիժանական հողերի կազմի մեջ էին մտնում), արևելքից՝ Կասպից ծովը և Գիլանի նահանգը, հարավից՝ Արաքի շրջանը, իսկ արևմուտքից՝ Թուրքիան:

1. **Դերբենդի** իշխանությունը թեպետ իր [աշխարհագրական] դիրքով պետք է համարվեր Դաղստանի տարածքը, սակայն, քանի որ Դերբենդ քաղաքը⁷⁸ 450 տարի առաջ գրավվել է պարսիկների կողմից⁷⁹ և նրանց իշխանությունը Նադիր շահի օրոք լիովին հաստատվեց [այստեղ], իսկ նրա ներկայիս կառավարիչ Ֆաթի Ալի խանը* Ադրեքիժանում տիրում է Բաքու և Սալխան⁸⁰ քաղաքներին և շատ այլ բնակավայրերի⁸¹, ապա Դերբենդի տիրակալը ևս համարվում է ադրեքիժանական խաներից մեկը:

Հնարավոր չէ որոշել **Դերբենդի** հողերի սահմանները, որպես իրենց դիրքով ինչպե՛ս Դաղստանին կից և Կասպից ծովի երկայնքով մինչև Շիրվանի սահմանները հասնող, այնպե՛ս էլ դեպի երկրի խորքը ձգվող Կովկասյան լեռների ուղղությամբ և Բաքու քաղաքի ու Սալխանի շրջակայքը [ձգվող] հավասարապես: Դերբենդցիների մոտ հարևանների հետ չընդհատվող պատերազմների պատճառով դրանք ևս ընդարձակվում ու նեղանում են ըստ [ռազմական] հաջողությունների:

Ադրեբիժանական տիրակալներին կարելի է առանձնացնել որպես ինքնիշխանների և կախյալների, իսկ առաջիններին՝ հզորների և նվազ հզորների:

Դերբենդի կամ Ղուբայի խանը [խաների մեջ] հզորներից է: Նրան բավականին հարուստ են համարում: Նրա [ռազմական] ուժը կազմում է 3000 մարդ: Սակայն իր հարեւանների դեմ [նախապատրաստվող] կարևոր ձեռնարկումների ժամանակ⁸² նա դիմում է ադրեբիժանական իրեն մոտ գտնվող մերձավոր խաների՝ Նուխիի⁸³, Շիրվանի և Շուշիի, Դաղստանի տիրակալների ու թափառական լեզգիների օգնությամբ: [Նա] Ղազիղումուխի (Կազիկումուխի)⁸⁴ Մուհամմադ (Մահմատ) խանի և [Թարքիի] շամխալ⁸⁵ Մուրթուզա Ալիի հետ դաշինքի մեջ է⁸⁶: Ավարիայի Ումմա կամ Օմար խանի⁸⁷ և Շուշիի Իբրահիմ խանի անհաշտ թշնամին է: Նուխիի և Շամախիի խաների հետ ժամանակ առ ժամանակ ընդհարումներ է ունենում և, կախված հանգամանքներից, կարողանում է վերջիններխս ճնշել:

Հերակլ [Վրաց] արքայի հետ հազվադեպ է շփում ունենում և քանի որ Վրաստանից [բավականին] հեռավորության վրա է գտնվում, փոխադարձ անհամաձայնությունների պատճառ չկա: Հետևաբար չի կարելի խոսել նրանց [միջև] առանձնահատուկ թշնամանքի, կամ բարեկամության [գոյության] մասին:

Ընդհանուր առմամբ ադրեբիժանական բոլոր ինքնիշխան խաները միևնույն վերաբերմունքն ունեն ռուսական կողմի նկատմամբ: Նրանք վախենում են, որ Ռուսաստանի ուժը կգրկի իրենց ինքնիշխանությունից կամ ավելի ճիշտ՝ ինքնուրույնությունից և դրա հետ միասին կառավարման եվրոպական ձևը մուտք կգործի իրենց սահմանները: Այս

երևակայական վտանգը նրանց ներքաշում է Թուրքիայի հետ համաձայնության մեջ [մտնել]⁸⁸, որպեսզի խոչընդոտեն Վրաստանում մեր հաստատմանը և ոչ միայն հովանավորչական իշխանության տարածմանը, նաև՝ դաշինքներ կնքելուն, քանզի պարսիկները կրոնական հակվածությամբ ավելի մոտ են թուրքերին, քան մեզ⁸⁹։ Բայց թուրքական նախարարության հնարքները, օգտագործելով այդ հանգամանքը, վախից թեքում են նրանց իրենց կողմը։ Վրաստանի շրջակա ժողովուրդների հետ թուրքական [իշխանությունների] շփումների և սահմանակից խմբապետերի գործողությունների մասին լուրերից պարզ է դառնում, որ Բարձր Դուռը հանգիստ չի դիտում ռուսական գերիշխանության տարածումը և իր հարևանությամբ նրա հաստատումը այնպիսի մի երկրում⁹⁰, որտեղից ուժեղ ցնցումներից նա հիմնավոր պատճառներ ունի զգուշանալու։ Չնայած նրա բոլոր հավաստիացումներին, որոնցով պարտավորվում էր Ռուսաստանի հետ մշտական խաղաղություն պահպանել⁹¹, նա [այնուամենայնիվ] չի հրաժարվի կողմնակի ճանապարհներով սույն սահմանների անդորրը խախտելուց, թեպետ ադրեբիժանական բոլոր խաներն իրենց անկարության ու փոխադարձ անդադար անհամաձայնության հետևանքով վտանգավոր լինել չեն կարող։ Սակայն Վրաստանի համար հույժ օգտակար է նրանց դաշինքը առևտրի, մանավանդ Վրաստանում բնակվող մահմեդական ժողովուրդներին հնազանդության մեջ պահելու համար, քանզի նրանք, տեսնելով Վրաստանի նկատմամբ իրենց հարևան կրոնակիցների թշնամական վերաբերմունքը⁹², ըմբոստանում են և տարբեր պատրվակներով հրաժարվում հարկեր վճարել ու արքային անհրաժեշտ [ռազմական] ծառայություն⁹³ մատուցել։

Ֆաթի Ալի խանի մասին առանձնահատուկ պետք է խոսել: Նա իր [տիրույթների աշխարհագրական] դիրքով բոլորից ավելի մոտ լինելով Ռուսաստանին՝ իրեն ամենից շատն է վտանգի ենթարկված համարում⁹⁴ և վախենում է իր առաջին իսկ հակառակ գործողության պատճառով զրկվել տիրույթներից: Այս վախը նրա մեջ ծնում է իրար հակասող գործողություններ⁹⁵: Առաջինը նրան մղում էր դեպի թուրքական խարդավանքները, երկրորդը՝ սաստկացնելով նրա վախը Ռուսաստանի պատժից՝ դրդում է նրան Ռուսաստանին տալու է՛լ ավելի հավաստիացումներ իր հավատարմության մասին⁹⁶: Ընդհանրապես, բոլոր ադրբեյժանական խաների տրամադրությունների իրական չափանիշը նախ և առաջ երկու կայսրությունների սահմաններից հեռու կամ մոտ գտնվելն է:

Ոչ միայն ողջ Պարսկաստանում, այլև թուրքական սահմաններում որպես իրական մարգարետություն տարածվել է Դերբենդի մասին ընդունված նախապաշարմունքը, թե երբ քրիստոնյաներն այն գրավեն, մահմեդականների հավատի և իշխանության կործանումն անխուսափելի կլինի:

Դերբենդ քաղաքում և [շրջակա] բնակավայրերում հաշվվում է մինչև 1000 տուն քրիստոնյա⁹⁷:

II. Նուխի-Շաքիի⁹⁸ խանությունը ստեղծվել է 36 տարի առաջ, հնուց ի վեր Վրաստանին պատկանող հողերի վրա, Նադիր շահի մահից հետո Պարսկաստանում ծայր առած խառնակությունների ժամանակ⁹⁹: Մինչ այդ Նուխի քաղաքն ու նահանգը կառավարում էին շահերի նշանակած մելիքները: Ներկայիս խանի պապը՝ հասարակ ծագում ունեցող Հաջի Չելեբին (Հաջիչալար)¹⁰⁰, հավաքելով թափառականների

մի ամբողջ, զինված հարձակմամբ տիրում է քաղաքին և, սպանելով մեկիքին, դառնում տիրակալ ու իրեն խան հռչակում¹⁰¹:

Նուխիի [խանության] սահմանները՝ հյուսիսից Ղազի-ղումուխ (Կազիկումուխ) իշխանությունն է, արևելքից՝ Շիրվանը, հարավից Կուր գետը, իսկ արևմուտքից՝ Ալազան գետի ափին ապրող լեզգիները: Այս ոչ մեծ իշխանության տիրակալ Մուհամմադ (Մեհմեդ) Հասան խանն ինքնիշխան է, բայց քիչ նվազ, որը [մարտի] դաշտ 2000-ից ավելի մարդ դուրս բերել չի կարող և, քանի որ բավարար եկամուտներ չունի, ապա որևէ [ռազմական] նախաձեռնության համար լեզգիների վարձել չի կարող¹⁰²: Նա միանում է Պարսկաստանում ամենաանհանգիստ ոգի ունեցող դադստանցիներին՝ ընդդեմ իր հարևանների: Երբեմն նա դաշնակցում է Ղազիղումուխի (Կազիկումուխ)¹⁰³, Դերբենդի, Շամախիի խաների, ախունդի¹⁰⁴ և Թաբասարանի¹⁰⁵ ղադիների¹⁰⁶ հետ ընդդեմ Իբրահիմ խանի, [նաև] Ճար-Բելուկանի բնակիչների հետ Նուխիի խանը հաճախակի ավազակային հարձակումներ է գործում:

Հերակլ արքայի հետ նա առերես բարեկամության մեջ է: Գանձակում (Գենջա) Հաջի բեկի բարձրացրած նախորդ խռովության ժամանակ նա գլխավոր դերակատարություն է ունեցել և այժմ Գանձակի (Գենջա) Ռահիմ (Ռեգեմ) խանի հետ առանձնահատուկ բարեկամություն ունի:

Ռուսաստանի նկատմամբ նրա տրամադրվածության մասին առանձնապես ոչինչ չկա ասելու: Նրա գիտակցությանը հասու չէ Ռուսաստանի ողջ ուժը և [գործողությունների] բոլոր հետևանքները: Նա Վրաստանի դեմ ընդհանուր դաշնության մեջ է և առաջնորդվում է այն նույն պատ-

ճառներով, ինչ որ վերը նշվեց ադրեքիժանական խաների մասին: Մուհամմադ (Մեհմեդ) Հասան խանի¹⁰⁷ նստավայրը Նուխի ոչ մեծ քաղաքն է:

Նուխիի խանությունում հաշվվում են շուրջ 1000 տուն քրիստոնյաներ:

III. Շիրվանը նախկինում համարվում էր Պարսկաստանի մերձծովյան առանձնահատուկ նահանգներից մեկը¹⁰⁸, սակայն այժմ ադրեքիժանական հողերի թվին է պատկանում¹⁰⁹: Իշխանության սահմանները՝ հյուսիսից Դերբենդի հողն է, արևելքից՝ Կասպից ծովն ու Բաքու քաղաքի շրջանը, հարավ-արևմուտքից՝ Կուր գետը, արևմուտքից՝ Նուխիի իշխանությունը:

Շիրվանի իշխանության տիրակալներ Մուհամմադ (Մահմադ) Սայիդ խանն¹¹⁰ ու նրա հարազատ եղբայր Քոռ (Կույր)* Աղասի խանը ապրում են Աղսու կամ Նոր Շամախի¹¹¹ գլխավոր քաղաքում: [Խաներն] ինքնիշխան են, բայց քիչ հզոր, 3000-ից ոչ ավելի սեփական զորք ունեն և բավականաչափ լեզգիների վարձել չեն կարող: Երբեմն Դերբենդի խանի ճնշումներին ենթարկվում են և որոշ առումով նրանից կախվածության մեջ են¹¹²: Այժմ նրանք ընդհանուր դաշինքի մեջ են իրենց մշտական թշնամի Իբրահիմ խանի դեմ: Վրաստանի հետ առևտրային փոխհարաբերություններ ունեն, իսկ քաղաքական հարաբերություններ արքայի հետ հազվադեպ են ունենում:

Շիրվանում 2000 տուն քրիստոնյաներ են հաշվվում:

IV. Բաքու ծովափնյա քաղաքն ու նավահանգիստը¹¹³ Կասպից ծովի 40 բնակավայրերի հետ միասին մշտապես

կառավարվել են պարսից շահերի նշանակած հատուկ կառավարիչների կողմից¹¹⁴: Քաղաքը նախկին շահերի կողմից կառավարման էր հանձնվել Ֆաթի Ալի խանի նախնիներին: Բաքվի ներկայիս Միրզա Մուհամմադ (Մեհմեդ) խանն ամուսնացել է Ֆաթի Ալի խանի քրոջ հետ և այդ դաշինքով ժամանակ առ ժամանակ ընկնում է նրանից բավական [մեծ] քաղաքական կախվածության մեջ¹¹⁵: Քանի որ այժմ նա գտնվում է Ֆաթի Ալի խանի ենթակայության տակ, ուստի և նրա ունեցվածքը պատկանում է Դերբենդի խանին: Նրա զորքերի թիվը 600 հոգուց ավելի չի լինի, սակայն նավթից ու աղից մեծ եկամուտներ ունի¹¹⁶:

Բաքվում քրիստոնյա վաճառականների մի քանի ընտանիք է ապրում:

V. Թելե (Թալա) Հասան խանը Մուղանչոլում [Մուղանի դաշտում] բնակվող քոչվոր թարաքամա¹¹⁷ ժողովրդի տիրակալն է: Նրանց թիվը կազմում է 1500 ընտանիք և [նրանք] Ֆաթի Ալի խանից կախվածության մեջ են: Հողագործ ժողովուրդ է, ունի իր հատուկ լեզուն և մահմեդական օրենքի (հավատքի) են:

VI. Շաղաղիները քոչվոր *քրդական* ժողովուրդ են, թվով 7 կամ 8 հազար ընտանիք, անասնապահ և ուզմատենչ են, մահմեդական կրոնի¹¹⁸: Մինչ այդ նրանց ընդհանուր քանակը եղել է մինչև 12000 ընտանիք: Ձմռանը քոչում են Մուղանչոլում [Մուղանի դաշտում], իսկ ամռանն ապրում Արդեբիլի (Արդավել) և Թավրիզի միջև գտնվող Սավալան կոչվող լեռներում: Նրանց տիրակալ Սադեդ խանը Թավրիզի խանից կախվածության մեջ է:

VII. **Շահսկանները** մահմեդական դավանանքի ժողովուրդներից են, որոնք 200 տարի առաջ դուրս են եկել թուրքական սահմաններից, թվով 40000 ընտանիք ¹¹⁹ : Նրանցից մինչև 30000 ընտանիք ցրվել են Պարսկաստանի տարբեր շրջաններում, իսկ մնացածները ձմեռը քոչում են Մուղանջոլում, ամռանը բնակվում են Թավրիզի և Արդեբիլի (Արդավել) միջև գտնվող լեռներում: Անասնապահ, բայց ռազմատենչ ժողովուրդ է: Լավագույն զորքը նրանցից էր [հավաքվում] Նադիր շահի օրոք: Նրանք մահմեդականներ են: Նրանց տիրակալը՝ Նաջաֆ Ղուլի խանը, Արդեբիլի (Արդավել) Նազար Ալի (Նազարելի) խանի մահից հետո գրավում է Արդեբիլը (Արդավել) և այժմ այնտեղ է գտնվում:

VIII. **Շուշին**¹²⁰ գյուղ է եղել և պատկանել է Ղարաբաղի Սղնախների հայկական հինգ մելիքներից Շահնազարին¹²¹: Փանահը՝ Ջևանշիրի գյուղի ավագի որդին¹²², օգտվելով Նադիր շահի մահից հետո [Իրանում] ստեղծված խառնակ իրավիճակից, հավաքում և տիրում է թափառականների, հզորանում է Սղնախում, իրեն խան հռչակում¹²³:

Նրա որդի Իբրահիմը (ներկայիս խանը), ամուսնանալով հայ մելիք Շահնազարի դստեր հետ, կառուցեց Շուշիում ամրոց¹²⁴, ուրիշ բնակավայրեր զավթեց Նախիջևանում ու Ղարաբաղում և տիրեց Գանձակ (Գենջա) քաղաքին¹²⁵: Նա համաձայնության եկավ Հերակլ արքայի հետ, որ մասնակից դառնա իր նախաձեռնություններին և չխանգարի իր հաջողություններին: Այդպիսով ամրացնելով իր իշխանությունը՝ հիմնում է Շուշիի խանությունը Ղարաբաղի և Նախիջևանի հողերի վրա:

Իբրահիմ խանը ինքնիշխան է և Ադրեբիժանում հզոր, հայերի հետ միասին ունի մինչև 7000 զինվոր¹²⁶։ Իբրահիմ խանը, ինչպես և իր հայրը, ավագակային հարձակումներով մեծ հաջողություններ է ունենում ու հարստանում։ Այնպես որ անհրաժեշտության դեպքում կարող է մեծ քանակությամբ լեզգիների վարձել¹²⁷։

Շուշիի խանի տիրույթը¹²⁸ հյուսիսից սահմանակից է Գանձակ (Գենջա) քաղաքի շրջանին, և Կուր գետը բաժանում է այն Նուխիի խանությունից, հարավ-արևելքից Արաքս գետը բաժանում է խանության տարածքը Մուղանշուլից [Մուղանի դաշտից] և Ղարադաղից, իսկ արևմուտքից՝ [սահմանակից է] Նախիջևանին։

Իբրահիմ խանը անհաշտ թշնամություն ունի Դերբենդի Ֆաթի Ալի խանի հետ¹²⁹, որը թեև իր դաշնակիցների հետ, ինչպես վերը նշվեց, մշտապես ձգտում է նրա դեմ պատերազմել, սակայն նա [Ղարաբաղի խանը], հույսը դնելով իր աշխարհագրական ամուր դիրքի և Շուշի ամրոցի անառիկության վրա՝ իրեն վտանգված չի զգում ձմռան ամիսներին, իսկ ամռանը Ղարաբաղում սաստիկ շոգերին լեռնական ժողովուրդներն ի վիճակի չեն դիմանալ։

Նոր թշնամություն էր հասունանում նրա [Իբրահիմ խանի] և Խոյի Ահմեդ խանի միջև¹³⁰, բայց իր զարմիկի [ձեռքով] նրա [Ահմեդ խանի] սպանությունից հետո հայտնի չէ, թե նա [Իբրահիմ խանը] ինչ հարաբերություններ ունի նոր խանի հետ։

Նա [Ղարաբաղի խանը] խիստ չարացած է Գանձակի (Գենջա) Ռահիմ (Ռեզեմ) խանի դեմ, սակայն միայն Հերակլ արքայի նկատմամբ ունեցած հարգանքից ելնելով իրեն զսպում է։ Վերջինս [Հերակլը] Օմար խանի և Կախեթի մահմե-

դական ժողովուրդների կողմից նրան պատճառած անհանգստությունների հետևանքով ստիպված էր Ռահիմ (Ռեզեմ) բեկին ճանաչել Գանձակի (Գենջա) խան, քանի որ նա էլ հավատարմություն էր հայտնում նրան [Հերակլին]: Իբրահիմ խանը տարբեր պատճառներով ու հիմնականում Գանձակի (Գենջա) կորստի պատճառով թշնամություն ունի նաև Չուխուրի խանի¹³¹ հետ:

Դադստանի տիրակալներից Ավարիայի խանը նրա դաշնակիցն է՝ ելնելով ազգակցական կապերից¹³² ու քաղաքական հաշվարկներից, [Իբրահիմ խանը] հովանավորում է Նախիջևանի Աբաս Ղուլի խանին, որը մինչ այդ [վրաց] արքայի օգնությունն էր փնտրում և ջանում վերականգնել նրան Նախիջևանում՝ դնելով իրենից կախվածության մեջ:

Հերակլ արքայի հետ նա 26 տարի անընդմեջ բարեկամություն է ունեցել¹³³: Վերջին երեք տարին թեև իրեն անհավատարմության մեջ կասկածելու զանազան առիթներ է տվել [Իբրահիմ խանը], սակայն բացահայտ ցույց չի տվել իր անբարյաղականությունը և ամեն կերպ հավաստիացնում է արքային իր անկեղծության մասին: Խոյի նախկին խան Ահմեդի գաղտնի գլխավոր դաշնակիցն էր Վրաստանի հարակից մահմեդական ժողովուրդների հետ վերջինիս [Հերակլի] դեմ: Բայց քանի որ Ահմեդ խանը սպանված է, իսկ նրանց հրահրող տերությունը չիրականացրեց իր խոստումները, ուստի և ավելի փափկեց, թեև պարսիկների ոչ միայն խոստումներին, այլև երդումներին, խարդավանքին, վստահել չի կարելի: [Հերակլ] արքայի նկատմամբ նրա [Իբրահիմ խանի] վերաբերմունքից կարելի է եզրակացնել նաև [քայլերը] Ռուսաստանի հանդեպ նրա տրամադրվածության մասին:

Շուշիի խանի իշխանության տարածքում հաշվվում է 7000 տուն քրիստոնյա:

IX. **Գանձակը** (Գենջա)¹³⁴ վաճառականների ոչ փոքր քաղաք է¹³⁵: Նրա խաները նախկինում տիրում էին ողջ Ղարաբաղին¹³⁶, իսկ երբ Իբրահիմ խանը նվաճեց Գանձակը (Գենջա), գերի վերցրեց Մուհամմադ (Մահմադ) խանին ու պատանդ էր պահում¹³⁷, Հերակլ արքան Իբրահիմ խանի հետ մասնակցում էր քաղաքի կառավարմանը՝ ունենալով այնտեղ յուրաքանչյուրն իր կառավարիչը¹³⁸: 1780 թ.¹³⁹ խանական ընտանիքից Հաջի բեկը բնակիչներին խռովության դրդեց և վտարեց արքայի [Հերակլի] և խանի [Իբրահիմի] կառավարիչներին: Շուրջ մեկ տարի այն [խանությունը] այդ կարգավիճակում էր: Մինչև որ գերության մեջ մահացած Մահմադ խանի հարազատ եղբայր Ռահիմ (Ռեգեմ) բեկը փախչում է Շուշիից ու մտնում է Գանձակ (Գենջա): Այնտեղի տիրակալն է դառնում՝ հավատարմություն հայտնելով [վրաց] թագավորին, որը ստիպված է լինում նրան խան կոչել [ճանաչել], ինչին Իբրահիմ խանը թեպետ բացահայտ չէր առարկում, սակայն բոլորովին չէր ցանկանում: Քանի որ նրա նպատակն էր այստեղ [Գանձակում] թողնել իրեն հավատարիմ Ջավադ խանին: Ռահիմ խանը տիրում էր միայն քաղաքին ու նրա շրջակա տարածքներին՝ գրեթե առանց բնակավայրերի: Սակայն խանը երկար ժամանակ չի կարող անկախ լինել և վաղ թե ուշ պետք է ընկնի կա՛մ Հերակլ արքայից կա՛մ էլ Իբրահիմ խանից լիակատար կախվածության մեջ¹⁴⁰:

Քաղաքում ու շրջակայքում հաշվվում է 3000 ընտանիք, որոնց կեսը հայկական օրենքի [դավանանքի] են¹⁴¹ և

հարուստ վաճառականներ: Նրա [խանության] կախվածությունը կամ դաշինքը Թիֆլիսի հետ շատ օգտակար է. Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի հետ կատարվող հիմնական առևտուրը կատարվում է Գանձակի (Գենջա) միջոցով: Այնտեղ [Գանձակում] տեղի ունեցած խոռվության պատճառով Թիֆլիսում անհրաժեշտ ապրանքների մեծ պակասություն կար: Նախկինում Գանձակը (Գենջա) Ղարաբաղի մայրաքաղաքն էր, որին պատկանում էին Շամշադիլի ու Շամխորի ղազախները¹⁴², բայց այս հարյուրամյակի սկզբին նրանք անցան Վրաց արքաների գերիշխանության ներքո¹⁴³:

X. Երևանը քաղաք և նույնանուն ոչ փոքր տիրույթ է Արաքս գետի ձախ ափին¹⁴⁴: Նրա սահմանները հյուսիսից ու հյուսիս-արևելքից Վրաստանն է, հարավից՝ Նախիջևանը, արևմուտքից՝ Թուրքիան: Նրա տիրակալ Մուհամմադ (Մահմադ) խանն անչափահաս է և անմիջական կախվածության մեջ է Հերակլ արքայից, որն իր հոր՝ Թեյմուրազ արքայի հետ 40 տարի առաջ Երևանի խանությունը նվաճեց¹⁴⁵ և նրա [Մահմադի] հորը՝ Երևանի տիրակալ Հուսեյն բեկին, խան դարձրեց՝ հավերժ հպատակության մասին նրանից գրավոր պարտավորություն վերցնելով:

Երևանի խանը կարող է [ռազմի դաշտ] դուրս բերել մինչև 5000 զորք¹⁴⁶, որոնց մեկ երրորդը հայեր են: Բացի այդ նրա իշխանության տակ են գտնվում Արաքս գետի աջ ափին բնակվող քոչվոր քրդերը, որոնք ամռանը գնում են լեռները, իսկ ձմռանը [լինում]՝ Երևան քաղաքի շրջակա բնակավայրերում՝ երկու առաջնորդների իշխանության տակ: Նրանց քանակը տատանվում է 2000-3000 ընտանիքի սահմաններում, քանի որ քոչելու հետևանքով նրանց

թիվն ավելանում կամ պակասում է: Մակու¹⁴⁷ բերդը և շրջակա տարածքը գտնվում են հատուկ կառավարիչ Ալի Սուլթանի իշխանության ներքո, որի ենթակայության տակ է գտնվում 600 տուն [բնակչություն]:

Արարատյան պատրիարքը [կաթողիկոսը], որի հովվության ներքո են [այս] երկրների հայերը, ապրում է Էջմիածնի վանքում, գտնվում է նրա հովանավորության ներքո և հարկ է վճարում 5000 ռուբլի, որպեսզի հայկական գյուղերում մահմեդականներ չբնակեցվեն, երբեմն էլ՝ 1000 կամ 2000 ռուբլի որպես վարկավորում, որը երբեք չի վերադարձվում:

Երևանը [վրաց] արքային հարկի տեսքով տարեկան 6000 թուման էր վճարում, որը հավասար է 6000 արծաթ ռուբլու¹⁴⁸: Սակայն արքային հավատարիմ ու նվիրված Հուսեյին խանի մահից հետո¹⁴⁹ նախկին Ղուլամ (Ուլամ) Ալի խանն¹⁵⁰ ու ներկայիս խանը, Խոյի խանի դրդմամբ, տարբեր պատճառաբանություններով չեն վճարում: Որքան էլ փորձում են թշնամիները մեծ հուսադրումներով և սպառնալիքներով օտարել Երևանը Հերակլ արքայից, մինչ այժմ այդ գործում հաջողություն չեն ունեցել: Քանի որ այս գործի նախաձեռնող Խոյի Ահմեդ խանը սպանված է, ուստի այն գտնվում է [Հերակլ] արքայից կախվածության մեջ:

Երևանի խանը կախված լինելով արքայից՝ մյուս խաների հետ ոչ թշնամություն և ոչ էլ առանձնապես երևացող դաշինքներ չունի, բացառությամբ գաղտնիներից:

Երևանի նահանգում հաշվվում է 3000 տուն քրիստոնյա:

XI. Նախիջևան քաղաքը և շրջանը¹⁵¹ նույն անունն են կրում, [շրջանը] սահմանակից է հյուսիսից Երևանի նահան-

գին, արևելքից՝ Իբրահիմ խանի իշխանությանը, հարավից ու արևմուտքից՝ Արաքս գետով բաժանվում է Թավրիզի և Խոյի իշխանություններից ու Երևանի քրդերից:

Այս հողի տեր Ջաֆար Ղուլի խանն ինքնիշխան, սակայն սակավազոր և ամենևին էլ ոչ հարուստ տիրակալ է, զորքի թիվը 1000-ից ավելին չէ: Նա առանձնահատուկ մտերմություն ուներ Խոյի Ահմեդ խանի հետ և բավականին նվիրված էր նրան, քանի որ պաշտպանում էր նրան Աբաս Ղուլի խանից, որը հավակնում էր [տիրելու] Նախիջևանի խանությանը¹⁵²: Այդ իսկ պատճառով նա [Նախիջևանի խանը] հնազանդ էր Խոյի խանին:

[Ջաֆար Ղուլի խանը] այժմ հարևանների հետ բացահայտ թշնամություն չունի:

Հերակլ արքայի նկատմամբ նրա բարի վերաբերմունքի վրա հույս դնել չի կարելի, քանի որ նրան հայտնի է, որ Աբաս Ղուլի խանը խնդրում էր արքայի հովանավորությունը¹⁵³:

Նախիջևանում քրիստոնյաների թիվը 500 ծուխ է¹⁵⁴:

XII. Ղարադաղը բնակեցված ու բերրի, բավական ընդարձակ տարածք է: Արևելքից այն սահմանակից է Մուղանջոլին (Մուղանի դաշտին), թալիշներին, հարավից՝ Արդեբիլին (Արդավել), արևմուտքից՝ Թավրիզի իշխանությանը, հյուսիս-արևմուտքից Արաքս գետով բաժանվում է Իբրահիմ խանի տիրույթներից:

Ղարադաղի Մուստաֆա խանն իր համար նստավայրքադաք չունի և բնակվում է Ահար կոչվող բնակավայրում: Նա պատերազմի մեջ էր Իբրահիմ խանի հետ, գերվել է և պահվել նրա մոտ: Նրա տիրույթների կեսին տիրացել է Իբ-

րահիմ խանը, իսկ մյուս կեսին՝ Խոյի Ահմեդ խանը, և կառավարվում էին նույն ցեղի ներկայացուցիչների կողմից¹⁵⁵: Այնուհետև, Խոյի և Շուշիի խաների համաձայնությամբ [Մուստաֆան] վերականգնվել է իր տիրույթներում: Մուստաֆա խանը թեև ինքնիշխան է, սակայն որոշ առումով երկու խաներից կախման մեջ է և հարուստ չէ: Նա մարտի դաշտ չի կարող դուրս բերել 2000 հոգուց ավելի: Իր և Շուշիի խանի զորքերի հետ արշավել է Թավրիզ: Հերակլ արքայի հետ որևէ հատուկ հարաբերություններ չունի, սակայն Վրաստանի նկատմամբ տրամադրված է այնպես, ինչպես մյուս խաները:

Քրիստոնյաների թիվն այս իշխանության տարածքում հաշվվում է մինչև 300 տուն:

XIII. Թալիշը ոչ մեծ տարածք ունեցող անտառաշատ երկիր է, որտեղ շուրջ 4000 տուն է հաշվվում: Այն ընկած է Գիլանի և Ղարադաղի միջև: Նրա տիրակալ Ղարա խանն ապրում է ամուր վայրերում, քաղաք չունի, ինքնիշխան է, բայց սակավազոր, հարուստ չէ, սեփական զորք կարող է ունենալ մինչև 2000 լավ զինված հետևակ: [Նա] դաշինքի մեջ է Գիլանի, Դերբենդի և Շուշիի խաների հետ ու ներկայումս ոչ ոքի հետ թշնամություն չունի:

XIV. Մեշքինը քաղաք է ոչ մեծ նահանգով, որը նախկինում պատկանում էր Արդեբիլին (Արդավել), բայց երբ Նաջաֆ խան շահսևանը գրավեց այն, նախկին խան Նազար Ալիի (Նազարելի) որդի Նասիր խանն իր աներոջ՝ Իբրահիմ խանի օգնությամբ պահեց քաղաքը և պահպանեց իր իշխանությունը: Ինքնիշխան է, սակայն՝ ոչ հզոր, և զորքի թիվը

հասնում է 1000-ի, ոչ ոքի հետ թշնամություն չունի, բայց աներոջը հնազանդ է:

XV. Արդեբիլը (Արդավել)¹⁵⁶ ամրոց է ոչ մեծ տիրույթով և գտնվում է Գիլանի ու Թավրիզի միջև: Շահսևանների տիրակալ Նաջաֆը գրավել է այն 1784 թ.: Այս խանն ինքնիշխան է, սակայն՝ քիչ հզոր ու ոչ հարուստ: Նախկին խան Նազար Ալին (Նազարելի) 2000 զինվորից ավելին չուներ, իսկ այժմ Մեշքինի անջատվելուց հետո, Նաջաֆ խանը դրանից էլ քիչ զորք ունի: Իբրահիմ խանի հետ առանձնահատուկ բարեկամություն ունի, թշնամություն ոչ ոքի նկատմամբ չունի:

XVI. Թավրիզը ոչ միայն Ադրեբիժանի, այլև ողջ Պարսկաստանի լավագույն և ամենահարուստ քաղաքներից է¹⁵⁷: Այս տիրույթը հյուսիսում Նախիջևանից բաժանվում է Արաքս գետով, արևելքում Կարասու գետով անջատվում է Ղարադաղից ու Արդեբիլից (Արդավել), իսկ Գիլանից՝ լեռնաշղթայով: Հարավից Արաքի նահանգն է ու Մարաղան, արևմուտքից Խոյի իշխանությունն է:

1785 թ. Խոյի Ահմեդ խանը ազդեցիկ թավրիզցիների դավաճանության հետևանքով կարողացավ տիրել քաղաքին և նրա խան Հեդայաթին (Հուդիաթ) գերի վերցնել, իսկ երբ Ահմեդ խանը սպանվում է, Հեդայաթ (Հուդիաթ) խանն ազատություն ստանալով կրկին տիրանում է Թավրիզին: Նրա [Թավրիզի] բնակիչները, բացառությամբ 500 տուն հայերի¹⁵⁸, մահմեդականներ են: Թավրիզի խանը կարող է ունենալ մինչև 10000 զինվոր, ինքնիշխան է և բավական հարուստ: Ներկայումս այնտեղ խառնակությունների պատ-

ճառով որևէ խանության քաղաքական իրավիճակի հարցն անհայտ է՝ հաստատվել է արդյոք նա այնտեղ, ո՞ւմ հետ կրկին դաշինք կկազմի, թե՞ պատերազմ կսկսի: Հերակլ արքայի հետ Թավրիզը հազվադեպ է հարաբերություններ ունենում, այն էլ միայն փոխադարձ հարգանքի շրջանակներում և այն դեպքում, երբ վաճառականներ են գալիս այնտեղից Թիֆլիս: Ուրմիայի խանի հետ թշնամություն ունի և պատերազմի դեպքում զորքեր է վարձում Թուրքիայից:

Թավրիզին է այժմ պատկանում **Մարանդա** քաղաքն իր շրջակայքով, որտեղ նախկինում Թավրիզից կախված խաներ էին [իշխում]¹⁵⁹: Այժմ այնտեղ խաներ չեն նշանակվում, իսկ վերջին խանի որդիներն ապրում են քաղաքում՝ չունենալով ո՛չ իշխանություն, ո՛չ ուժ: Սակայն ներկայիս խառնակությունների հետևանքով հնարավոր է, որ Մարանդան կրկին խանություն դառնա:

XVII. **Մարաղան** ընդարձակ, բավականին բնակեցված, բերրի տարածք է¹⁶⁰: Գտնվում է Արաքի սահմաններին մոտ: Կախյալ է եղել Թավրիզի խաներից, ներկայիս Ահմեդ խանն ինքնիշխան է: Նա իր հարստությամբ ու երկրի բերրիությամբ բավականին հզոր է: [Ահմեդ խանի] զորքը հասնում է 3000 [մարտիկ]ի, անհրաժեշտության դեպքում վարձում է բալբալցիների և այլ քրդերի, որոնք ապրում են թուրքական սահմաններում: Խոյի նոր Հուսեյն խանի հետ, որը սպանված Ահմեդ խանի որդին է, բարեկամական հարաբերությունների մեջ է: Մարաղայի զորքը նաև Ուրմիայի զորքի հետ նրա [նույն խանի] մոտ էին, երբ նա գնում էր իր եղբոր՝ Ահմեդ խանի խանությունը ետ բերելու: Ուրմիայի խանի հետ համաձայնության դաշինքի մեջ է: Հերակլ ար-

քայի հետ ոչ մի [հարաբերություն] չունի, իսկ պատերազմի դեպքում զորք է վարձում Թուրքիայից:

Այս խանությունում քրիստոնյաների թիվը հասնում է 3000-ի (°):

XVIII. Ուրմիան¹⁶¹ քաղաք է և համանուն տիրույթ ոչ բուն Ադրեքիժանում: Հյուսիսում այն բաժանված էր երկարող լճով Խոյի խանությունից, արևելքում կից է Մարաղային: Հարավում [Ուրմիան] սահմանակից է Արաքին, իսկ արևմուտքում՝ Թուրքիային: Նրա տիրակալ Մուհամմադ (Մահմեդ) Ղուլի խանը ինքնիշխան և բավական հզոր է, սակայն հարուստ չէ, քանի որ նրա բնակավայրերը Քերիմ խան Սպահանցու զորքով անցնելու [ժամանակ] խիստ վնասվել են: [Ուրմիայի խանը] ունի 4-5000 զորք, սակայն անհրաժեշտության դեպքում կարող է վարձել բալբալցիներին և այլ սահմանամերձ [վայրերում բնակվող] ժողովուրդների: Մարաղայի և Խոյի խաներին դաշնակից է, իսկ Թավրիզի [խանի] հետ թշնամություն ունի, Հերակլ արքայի հետ առերես խաղաղություն է պահպանում:

Ուրմիայում հաշվվում են 2000 տուն քրիստոնյա ասորիներ¹⁶²:

XIX. Խոյն¹⁶³ ամրոց է և ոչ փոքր իշխանություն, որը հյուսիսում սահմանակից է Նախիջևանի ու Երևանի իշխանություններին, իսկ արևելքում՝ Թավրիզին: Ուրմիայից հարավում անջատվում է լճով, սակայն նրա սահմանների մեծ մասը Թուրքիայի հետ է:

Խոյի խանն ինքնիշխան է, ունի մինչև 4000 զորք¹⁶⁴, բացի դրանից վարձում է քրդերի: Վերջին տիրակալ Ահմեդ

խանը իր ճարպկության շնորհիվ հզոր ու հարուստ է եղել: Նա մեծ հարգանք էր վայելում ողջ Ադրեբիժանում, հատկապես երբ Օսմանյան Բարձր Դռան կողմից նրան տրվել է Ադրեբիժանի ամիր-սպալասար (սպասալար) տիտղոսը: Հերակլ թագավորի գաղտնի թշնամին էր, իսկ նրա որդին՝ Հուսեյն խանը, լինելով մոտ թուրքերին, չի կարելի հուսալ, թե հակառակ կգնա իր հոր բռնած ճանապարհին:

Խոյի խանությունում հաշվվում է 1000 տուն հայ:

Ադրեբիժանի բաժանման այս նկարագրության վերջում պետք է ասել, որ տիրակալների ներկայիս վիճակը, նրանց հողերի սահմանների, միմյանց միջև գոյություն ունեցող կապը, դաշինքներն ու պատերազմները և հարևանների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը կայուն չէ և փոփոխվում է խաների անհանգիստ ոգուն, նենգ ու ուխտադրուժ էությանը համապատասխան¹⁶⁵, ինչպես որ տեղի է ունենում Պարսկաստանի մյուս մասերում ևս գրեթե ամեն տարի ընթացող ավատատիրական պատերազմների պատճառով:

Այն խաների անունները, որոնց մասին տեղեկություններ չկան, թե ովքեր են և որտեղ են՝ հայտնի չէ: Հայտնի է, որ նրանք ավելի քիչ են:

Ավելի մոտ են հետկյալները.

Գիլանում

Ռեշտ¹⁶⁶ քաղաքում Հեդայաթ (Ադիաթ) խանը¹⁶⁷:

Արաքում

Թարում – Վոստոմ խանը¹⁶⁸,

Խալխալում – Մուհամմադ խան Սա'ադլուն (Մահմադ խան Սադադլուն),

Ջենջանում (Ջանգան) – Ջանգան-Ալի (Ալի) խանը¹⁶⁹,

Ղազվինում – Մուլավիրդի (Մովլա վերդի) խանը¹⁷⁰,

Թեհրանում – Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարը, իշխում է Մազանդարանում¹⁷¹ և Աստրաբադում,

Արդալանում – Խոսրով (Գորսո) խանը¹⁷²,

Համադանում – Մո'մեն (Մոմին) խանը¹⁷³,

Քիրմանշահ – Ալլահ Ղուլի Ջանգանե (Ալի Ղուլի) խանը¹⁷⁴,

Սվազում – Քյալբա'լի (Քալբախայ) խան Խալաջը¹⁷⁵,

Ղում – Դիվար խանը¹⁷⁶,

Քաշան – Աբդուլլա Ռազի (Ադրուրա) խանը¹⁷⁷,

Թաբաս – Ամիր Մուհամմադ (Միր Մահմադ) խանը¹⁷⁸,

Յեզդ – Թադի (Թադկա) խանը¹⁷⁹,

Սպահան¹⁸⁰ – Ջաֆար խան Ջենդը նշվածներից մի քանիսի նկատմամբ ժամանակ առ ժամանակ գերիշխանություն ունի:

Խորասանում

Մեշհեդ (Մաշադ) – Շահոռխ շահը Նադիր շահի ժառանգը¹⁸¹:

Թուրշի – Աբդուլլա խանը:

Շուշիստանում

Լորեստան¹⁸² – տիրակալն արքայի տիտղոսով է:

Ֆարսիստանում

Շիրազում¹⁸³ – Վեյս Մուրադ խան Ջենդը¹⁸⁴:

Քուրդիստանում – Վալի Խոսրով խանը¹⁸⁵:

Վ Ե Ր Ջ

**О ПИСАНІИ
ОПЛАСТЕЙ АДРЕВНЖАНСКИХЪ
ВЪ**

**П Е Р С І И
И ИХЪ ПОЛИТИЧЕСКАГО СОСТОЯНІЯ**

Сдѣланное прсбывающіиъ при Его
Высочествѣ Царѣ Каршалинскомѣ
и Кахетинскомѣ Иракліи Тенира-
зовицѣ Полковникомѣ и Кавале-
розѣ Бурнашесвымѣ въ Тк-
флисѣ въ 1786.

СЪ УКАЗАНАГО ДОЗВОЛЕНІЯ.

ВЪ КУРСКѢ .
ВЪ Типографіи Курскаго Премазз Общест-
веннаго Премазз.
1703 РОД.

РАЗДѢЛЕНІЕ

ВЛАДѢНІЙ АДРЕВЖАНСКИХЪ

Къ теперешнему положенію нѣхъ земля, которая подъ именемъ *Адревжанск* разумѣется, вѣдана съ сѣвера приключилъ *Грузія*, то есть *Царства Каспійское и Карталинское*; (хотя и оныя предъ нами въ числѣ земли *Адревжанскыя* потешались), отъ востока море *Каспійское* и провинція *Гилія*, отъ połудня область *Аракъ*, отъ запада *Гурѣя*.

I. ВЛАДѢНІЕ ДЕРБЕНТСКОЕ хотя по положенію своему и должно причислять къ *Давестану*; но какъ городъ *Дербентъ* за 450 лѣтъ завоеванъ Персіанцами, и власть ихъ при *Шахъ-Надирѣ* совершенно утѣравалась, а управляющіе имъ оныя *Фет-ахъ-ханъ* (о)

А 2

влад-

(в) Родъ *Караимовъ* *Ханъ* уроженецъ владѣлецъ города *Самары*, который преданъ его дѣдѣ отъ какаго *Царя* вѣдана въ Самарѣ.

владѣніи въ Дербенжской городани Баку и
Самановъ и многіи селеніи, що и почи-
таются оны въ часъ Хана въ Дербенжскій.

Границы земли Дербенжскій по положенію
своему нѣ въ Дагестану прилежащихъ, и
иногда Каспійскаго моря до границъ Ширван-
скихъ, нѣ въ и внутри земли въ сторонѣ горъ
Кавказскихъ: разнѣ и округъ къ городу Баку и
Саману опредѣлять не лзя, по причинѣ без-
престанной у Дербенжцевъ съ соседни войны,
и оны распространяются и уменьшаются по
улачивъ.

Дербенжскій владѣлецъ раздѣлялъ
землю на самостоятельныхъ и зависящихъ, а
первыхъ на могущихъ и немощныхъ.

Дербенжской или Ауба-ханъ сестъ нѣ въ
земли могущихъ, почитаются его догдано со-
ставить, сила его собственная состоятъ въ
досто челоуѣхъ; но въ предпріятіихъ важнѣхъ
противъ своихъ соседей, признается оны какъ
блжннѣ Дербенжскіе Ханы, какъ то: Мухом-
ской, Ширванской и Шушинской, владѣлецъ
нѣ Дагестана и приходящѣхъ бродягъ Азери-
скихъ

схвѣд. Союзъ его съ Казбикунджакъ Махметъ-Ханомъ и Шахмалевскъ Муртузъ-Аліскъ, но: принятый врагъ Аварскому Унзъ влі Омаръ-хану. и Пушкинскому Ибрагъ-хану. съ Пушкинскъ и Шахмалевскъ Ханамъ бываешь въ не согласіи впрочемъ, и по обстоятельству послѣднихъ писемъ онъ способъ приисканія.

Съ Царемъ Ираклизъ сполненіе писемъ рѣдкое и какъ по отдаленности отъ Грузіи нѣтъ погуду къ вліянію не согласію, то не можно, сказавъ о особливой между нѣхъ не враждѣ ни дружбѣ.

Всѣ Агресбжанскіе сюзластныя Ханы вообще суть одинакаго разположенія относительно къ сторонѣ Россійской; онѣ опасаются въ силѣ Россіи не дѣлала нѣхъ самодѣстна или лучше самоуправства, и съ нею образъ правленія Европейскаго не вошли съ нѣхъ предѣлы; крайне безпокоящая: и сія воображаемая опасность влѣкаетъ нѣхъ въ соглашеніе съ Турками, дабы препятствовать нѣхъ утверждающе въ Грузіи и распространяюще по южной власти покровительствующую; но и дѣлающъ союзы; и въ прочее Агресбжанско предубѣжденію нѣхъ нѣхъ въ нѣхъ не

бо не имѣя ономъ и къ Туркамъ, но
ухищренныя предположенія Турецкаго Министер-
ства по поводу ихъ пунктовъ спроса обращающъ ихъ
на свою сторону, и по извѣщеніямъ о своихъ
Турецкихъ съ окрестными Грузинъ народами,
и извѣстьямъ пограничныхъ ихъ началь-
никовъ видится, что Порты не взираетъ спо-
койно на распространѣніе власти Россійской
и утвержденіе въ ея соседствѣ, и въ такой
справѣ, откуда вытекаетъ она основательныя
причины опасаться 'сильнаго себя погрязненія.
Не взирая на всѣ ея увѣренія быть могущія
о постепенномъ мирѣ съ Россією, не оставитъ
она, что бы посторонними дорогами не возму-
щая спокойствія сихъ предѣловъ, хотя въ
прошломъ и всѣ вообще *Агребджинскіе* Ханы
по не устройству своему и взаимному без-
престанному несогласію опасными быть не
могутъ; но для *Грузинъ* весьма полезны ихъ
соезды для коммерціи, а пате для удержанія
обитающихъ въ *Грузіи* Матомешанскихъ наро-
довъ въ должномъ послушаніи, ибо они взирая
на непримиримое разположеніе къ *Грузіи* со-
сѣдовъ ихъ санджарцовъ, возмущаются и подѣ-
льными предлогами не платя дани и не
выпрашивая должной Царя службы.

¶ *Рет-ам-хат* сверхъ всего особливо
важно должно; онъ по положенію своему
включаетъ себя болѣе прочихъ кинной или
опасности подверженныхъ, ибо будучи близъ
всѣхъ къ Россіи, боится за первое ея про-
шварное поведеніе лаяться мядніа. Слѣ-
спрахи производящъ противныя желанія между собою
къ всѣмъ колѣннѣ, по первому принялись онъ
къ Турецкнмъ промѣламъ, по второму спраха
ради наказанія утѣрали сильно о своей при-
бежности къ Россіи. Вообще всѣхъ *Дербен-
жанскнхъ Хановъ* опдаленіе и бѣзвѣстность къ
границамъ обѣихъ Имперій за исключеніемъ
выпущенъ причинъ есть истинная мѣра ихъ
разположенія.

О *Дербентѣ* принятое предубежденіе не
только во всей *Персіи*, но и въ Турецкнхъ
предѣлахъ распространилось за истинное про-
рочество, что когда *Дербентъ* будетъ взятъ
Христіанами, разрушеніе власти и вѣры Маго-
метовой будетъ не минуемо.

Въ городѣ *Дербентѣ* и поселеннѣхъ въ-
числяется до 1000 дворовъ Христіанскихъ.

II. ПУХИСЬ-ШАКИСКОЕ ХАНСТВО сѣ-
дѣлось 35 лѣтъ назадъ на земляхъ принадле-
жащихъ народу *Грузинъ*, во время замѣ-
наемыхъ

иногда, въ Персіе послѣ смерти Шахъ-
ирана, Города въ Аухъ и округоу управленію
правъ сѣмъ поставлены отъ Шаха въ Ме-
диѣ, да въ нынѣшнѣмъ Ханѣ Аджмалѣ чело-
вѣкъ вѣснаго происхожденія, выбравъ толпу
бродячь воева въ оруженною руку, овладѣвъ
города, убивъ Медиа и сдѣлавъ владѣль-
цомъ вѣснѣмъ себя Ханомъ.

Границы Аухскіе отъ сѣвера Кавказу-
мѣское владѣніе, къ востоку Ширванъ;
къ полуострову рѣка Аухъ, къ западу съ Асск-
нами итшукми по Ахазан. Владѣлецъ не
большой сей вѣснѣ Медиа-Асхъ-Ханъ са-
моулавной, но малоулавной, не можетъ вы-
вести въ поле болѣе 2000 человекъ, и какъ
не вѣснѣ отъ достаточныхъ доходовъ, то
и вѣснѣмъ Асхъ для какихъ либо пред-
пріятій не можетъ, а приспосабливается по не-
сподобности всѣхъ владѣльцовъ въ Персіи
дуку въ Дагестану проинѣ своихъ
сосѣдей; иногда въ согласіи отъ съ Кавказу-
мѣскимъ, Дербентскимъ и Шахатш-
скимъ Ханами, съ Ахуи и Табасаранскимъ
Ахълими противъ Ибрахмъ Хана: съ Чару-
ми и Веллѣнцями вызывая у него чуждыя
вѣснѣмъ грабительскія за сѣномъ владѣніа.

Съ

съ Царемъ *Арагеломъ* состоятъ онъ въ
внѣшней дружбѣ; во время прошедшаго въ *Тен-
жѣ* отъ *Аджъ-Баса* возмущенія являлъ онъ
главное участіе и теперь съ *Рейс-Ханомъ*
Тенжицкимъ въ особенной дружбѣ.

О расположеніи его въ Россіи пріятна-
тельнаго сказать нечего; сверхъ не великаго
ума его, по крайнему нераденію закрыта
понятію его сила Россіи и всѣ слѣдствія, въ
согласіи съ одною жъ общемою прошивъ *Тру-
ли* и дѣланнымъ пѣни же самыми причинами какъ
о *Арбежанскитъ* *Ханахъ* сказано Резиденціи
Мегметъ-Асанъ-Хана не большой городъ *Нухи*.

Въ *Нухискомъ* владѣніи христіанъ счи-
тается до 1000 дворовъ.

III. ШИРВАНЪ почивалась прежде осо-
бною приморскою провинціею *Персін*, по-
нимъ въ тысяѣ *Арбежанскитъ* земель соеди-
нается; границы владѣнія его отъ сѣвера съ
Дербентскою землею, отъ востока *Каспійское*
море и округа города *Баку*, отъ югозапада
рѣка *Кура*, отъ запада *Нухиское* владѣніе.

Ширванской области владѣльцы *Магметъ-
Сенъ-ханъ* и братъ его родной Коръ (свѣдѣн)
(*) *Масъ-ханъ* изгнанный въ *Ахсу* или въ *Ахъ*

А 5

Шамъ

(*) Оставшіеся *Бухаръ* *Ханы* принадлежатъ *Бухарскому*
Хану отцу.

Шатровъ главный городъ, считающіеся по
малочисленности, войскъ своихъ не имѣющіе болѣе
5000 и неимѣющіе лежаній никакихъ довольно.
Бывающіе *Дербентскій* Хановъ иногда прино-
сидеи и въ некоторой родѣ зависимости,
теперь въ союзѣ съ вѣдѣнъ противъ *Абра-
ма* Хава вступившаго ихъ непріятеля, съ
Трузен имѣющіе торговля взаимности,
но въ политическихъ сношеніяхъ въ связи съ
царемъ бывающіе нынѣ рѣдко.

Въ *Ширванѣ* Христіанъ считается до
5000 дворянъ.

IV. ГОРОДЪ И ПРИСТАНЬ БАКУ на
берегу *Каспійскаго моря* съ принадлежащими
ему до селеніи былъ вступилъ подъ управле-
ніе опредѣленныхъ отъ *Шатровъ Персид-
скихъ* особливыхъ начальниковъ. Предкавъ
Фет-али-хана пожалованъ былъ городъ сей
отъ прежнихъ *Шатровъ* въ управленіе; тепе-
решей отъ Хама *Ахмед-хан* женился на
дочери *Фет-али-хана* и по сему союзу вошелъ
онъ время отъ времени въ довольноую къ нему
зависимость, и какъ онъ теперь въ его позо-
леніи, то и относится состояніе его къ *Дер-
бентскому Хану*. Войскъ у него болѣе 5000 чело-
вѣкъ.

вѣкъ не будетъ, во вѣкъ оны вселеніе до-
ходы отъ соли и шерсти.

Въ Балу Христіанскыхъ курцовъ живётъ
нѣсколько семей.

V. ТАЛА-АСАНЬ-ХАНЬ владѣлецъ Кочу-
щаго народа называемого *Тараканъ*, въ
Муганголѣ число ихъ состоитъ въ 1500 семей
зависитъ оны *Фет-ал-тана*, народъ пахариной
имѣетъ особенной свой языкъ, закона Матоме-
танскаго.

VI. ШАГАГИ народъ кочующей *Луртѣ* въ
числѣ сени или 8000 семей скотоводной и
военной, закона матометанскаго, было ихъ
прежъ снѣ до 12000 семей, зимою кочуютъ
въ *Муганголѣ*, а лѣтомъ обитаютъ въ горахъ
называемыхъ *Саваланѣ* между *Ардакелі* и
Тарикса, владѣлецъ ихъ *Садъ-ханъ* зависитъ
отъ *Тарикскаго* Хана.

VII. ШАНСЕВАНЬ народъ Матометанской
вышедшей изъ Турецкихъ предѣловъ 200 лѣтъ
назадъ въ числѣ 40000 семей, изъ коихъ до
30000 разсѣялись по разнымъ областямъ Персіи
оставшіяся кочуютъ зимою въ *Муганголѣ*,
лѣтомъ обитаютъ въ горахъ между *Тарик-
сомъ* и *Ардакелі* лежащихъ; народъ скотовод-
ной, но военной, лучшіе войска при *Шазі-ка-
дурѣ*

указомъ изволяемъ, по въ случаѣ надобности
подать онъ и Ахемъ содержать много.

Шушкисаго Хана владѣніе граничитъ
въ сѣверу съ орутою города Токми, рѣка
тура отдѣляетъ его отъ Шушкисаго хан-
ства, отъ юго восточной стороны раздѣ-
ляется рѣкою Ярасомъ съ Жугачоленъ и
Карагаюмъ, въ западу съ Нахичеваномъ.

Абрамъ-Ханъ не принимая вражду
имѣть съ Редъ-Али-Ханомъ Дербентскимъ,
которой хопя со своимъ союзникомъ какъ выше
упомянуто и спарается астазъ нанести ему
войну, но онъ нахалъ на крѣпкое положеніе
своихъ земель и крѣпость Шуши не почи-
паетъ себя въ опасности и въ змисе претя,
а лѣтотъ въ Карабагъ Горскіе народы по
въ состояніи вытерпѣть сильныхъ жаровъ
шамъ сызмандыхъ.

Начиналась у него новая вражда, съ Хой-
скимъ Ахметъ-ханомъ, но: по причинѣ
случившейся оному чинъ насильственной отъ
его племенина смерти не извѣстно въ какомъ
онъ съ нозимъ Ханомъ расположеніи; имѣть
великую любовь къ Редъ-Хану Тенгичукуму,
дѣйствія оной удерживася въ узаконіе въ
Царю Арсланъ; которая по причинѣ безпо-
кояетъ

Урда-ханъ и Касимъ-ханъ, сну онъ Омаръ-ханъ
и Касимъ-ханъ Касимовскихъ народовъ, у его
родъ законно, сущихъ принужденъ назвать
Рейс-бей Омаръ-ханъ, посланку
оплачиваетъ онъ сну преданность, на Урда-
ханъ Касимъ-ханъ Омаръ-ханъ тоже зло-
бу по разнымъ причинамъ, а особливо за опло-
тение Рейс-бей.

И въ Касимовскихъ владѣльцовъ имѣетъ
онъ Аварскаго Касима и по сродству и по
политическимъ своимъ радостямъ союзни-
комъ. Абыр-Буха-ханъ Касимовскаго,
которой вселяетъ предъ собой у Царя помощи,
покровительствуешь и старается возстановя-
етъ въ Касимовскъ сдѣлать себя оной зависи-
мымъ.

Съ Царемъ Арабскъ вѣдалъ онъ не
прерывную дружбу 26 лѣтъ, въ послѣдніе ны-
нѣ три года, хотя подавалъ онъ разные при-
чины подозрѣвать себя въ это вѣрности,
не открываетъ однако жъ ясно — своего
не доброхотства, и старается усиленно
уверять Царя о своей искренности. Съ
близкимъ Хойнскимъ Ахметъ-ханомъ былъ
онъ тайно главнымъ сообщникомъ въ усло-
вѣ съ сестрицею Грузинъ Касимовска-
го народовъ, вродѣ сней, въ лѣтъ Ах-
метъ

Метъ-Ханъ убивъ и изувачивъ ихъ, державъ
не исполняла сѣмьхъ дѣловъ своего обнадѣжи-
ванія, по оказывалось болѣе ошъ него ласко-
вости, хотя въ прошчѣхъ не только на-
уверенія, но и на сѣмьхъ кляшвы коварству
Персѣанъ поручать себя не зыя, а по нѣрѣ по-
ступовъ его съ Царемъ должно, заглаживши
о расположеніи его въ Россіи.

Во владѣніи Хана Шутинскаго Хри-
стіанъ 7000 деоробъ дѣчипається.

IX. ГЕНЖА весма не мавой купеческой
городъ, Ханы его владѣли прѣдѣ сѣмьхъ
Арабагомъ, а когда Ибраимъ-ханъ заво-
жалъ оныя, Атаматъ-Ханъ взявъ въ плѣны
содержалъ подъ стражею, тогда Царь Ирак-
лиѣ участвовалъ Ибраимъ-хану въ правле-
ніи города содержа шайбъ обще со ошѣхъ сто-
ронъ управителей. Въ 1780 году Аджин-Бегъ
изъ фамиліи Ханской возмущалъ мнѣсней и
правителей Царскаго и Ханскаго вѣтчалъ, въ
положеніи шайбомъ были оны одѣмъ годъ по-
куда по смертн содержаннаго въ плѣну Ата-
матъ-хана (о) Бранъ его родной Рескъ-
Бегъ

(о) Ибраимъ Ханъ вѣтчалъ участвовъ прѣдѣ мнѣсней
Арабагомъ шайбъ сѣмьхъ Ибраимъ о вѣтчалъ
Бегъ

Въ Шумъ вошелъ въ Тенжу
и сдѣлавъ дипломатическую оной оказавъ привѣ-
тствъ къ Царю, которой принужденъ какъ
можно славно называть его Ханомъ, въ чемъ и
Абракъ-Ханъ хотя льно не пропивался, но
крайне не желалъ, ибо найденіе его было
попущено пущь Джаванъ-хана, (в) сию
предыдущаго, Ресидъ-ханъ владѣеть только
одинъ городъ и малою окротою почти безъ
судна, не можетъ однако жъ долго пребыть
въ завасиныхъ Царю Грузинскому или Абра-
хъ Хану, не инуюсь долженъ онъ поднасть
къ совершенное повиновеніе.

Въ городъ и окрестности цѣпается 3000
семей, пѣ коней половина Армянскаго закона
имѣетъ великое купечество, зависимость оного
или сохвъ весна для Тифлиса полезенъ,
главной торгъ во всю Персію и Индію произво-
дится посредствомъ Тенжи. По случаю про-
шедшаго въ оной возмущенія въ Тифлисѣ
ниѣ въ нужныхъ вещахъ великой не доста-
токъ. Прежде Тенжа была столица Абраба-
ска,

по предписанію въ Генералъ Магистръ Хана
какъ по и предписанію Царя, что бѣ виднаго его
въ думъ Грузинскіе, велѣлъ его ливніи ливне.

(в) Въ Тенжѣ сдѣлалъ Ресидъ Хану.

ская, досей принадлежали *Казань Шамияджия* и *Шамторби*, но въ началъ нынѣшняго столѣтія подошли они, подъ власть Грузинскихъ Царей.

Х. ЕРИВАНЬ городъ и не малое владѣніе подъ сѣнь писемъ по лѣвую сторону рѣки *Яраса* лежащее, границы оного отъ сѣвера и сѣверовостока *Грузія*, отъ полуночи *Маткисанс*, отъ запада *Турецка* владѣнія оного *Маткитъ-ханъ* малолѣтней, зависимой не посредственно отъ Царя *Ираклія*, которой вмѣстѣ съ отцами своими Царемъ *Гемуратомъ* завоевалъ оной до лѣтъ наиздѣ, сдѣлавъ отца его *Гусениъ-Бега* владѣльца *Ериванскаго* *Ханомъ*, взявъ отъ него письменное обязательство на вѣчное подданство.

Ериванской Ханъ пожелавъ поставить войскъ до 5000, въ числѣ коихъ нѣсколько чаше Армянъ, нѣмѣтъ сверхъ того кочующихъ по правую сторону рѣки *Яраса* *Куртовъ*, коз лѣтнихъ уходящихъ въ горы, а зимою живущихъ въ деревняхъ около города *Еривани* подъ начальствомъ ихъ старшинъ; число ихъ состоитъ иногда до 2000 семей, а иногда и до 3000; ибо они сиракистая убавляются и прибавляются, и зимой *Благу* съ не болѣею великою подѣ управленіемъ особаго

и *Али Султана*, у которого шатались
белые хитоны.

Ерванской Патриархъ, въ воену Ар-
мии, сѣхъ странъ прѣбывающій, живущей въ мо-
настырѣ *Сжеждатъ*, состоящій подъ его по-
кровительствомъ, и платящій подъ видомъ
что бѣ въ Армянскихъ деревняхъ не помѣщали
Никомеца въ 6000 рублей, да иногда 1000 или 2000
подъ образомъ займа, кои никогда не возвращаются.

Ерванъ приносилъ ежегодной подати
Царю 6000 *Тумановъ*, что учинить 60000 ру-
блей серебра, но послѣ смерти *Усенъ-хана*
десна вѣрнаго и преданнаго Царю, бывшей
Гладъ-Али-ханъ и нынѣшней, по наущенію
Хейскаго Хана, подъ разными предлогами
оную удерживающъ, въ пропущенъ сколько не
спарался грабующіе вслѣдствіи обнадежива-
ніями и угрозами отпиргнуть возел *Ерванъ*
отъ Царя *Ираклія* не могъ еще по сіе время
въ ономъ успѣть, и какъ нынѣ главной въ семь
дѣлъ предводитель Хриской *Ахметъ-Ханъ*
лишенъ жизни, то и удерживается отъ въ
Царской зависимости.

Ерванской Ханъ по зависимости своей
отъ Царя не имѣетъ ни вѣдѣтъ, ни особенныхъ
оружныхъ съ другими Ханами союзомъ противъ
иныхъ.

Въ Ерванской области почивается 3000
дворовъ Христіанскихъ.

XI. НАХИЧЕВАНЪ городъ и земля по-
томъ нияни, граничитъ къ северу съ Ерван-
ской областію, отъ востока съ владѣніемъ
Ибраимъ Хана, отъ полудня и запада отдѣ-
ляется рѣкою Арасомъ съ Таврскимъ и Хой-
скимъ владѣніемъ и Куртани Ерванскихъ.

Владѣлецъ сей земли Ажалхаръ-Кул-
ташъ самовластной, но маломощней и весьма
не богатой, войскъ у него не болѣе 1000
человѣкъ, имѣлъ особливую привязанность къ
Хойскому Ахметъ-хану и весьма ему былъ
преданъ, ибо защищалъ его противъ Абазъ-
Кули-хана идущаго ханства Нахичеванскаго,
по сей причинѣ былъ онъ у него въ послуша-
ніи, съ соседями своими не имѣлъ никакой
открытой вражды, къ Царю Ираклію доброго
расположенія его не азя надеяться, ибо из-
вѣстно ему что Абазъ-Кули-ханъ искалъ
прислани у Царя.

Христіанъ въ Нахичеванѣ счисляется до 500
дворовъ.

XII. КАРАДАГЪ большое пространство
земли населенное и возвышенное, онъ восточна
границитъ съ Грузіею и Таврикою.

В а

снб

отъ полудни *Ардаган*, отъ запада *Гаври-*
ское владѣте, отъ сѣвера-запада, отдѣляется
рѣкою *Арасомъ* отъ владѣній *Абрамъ-Хана*.

Арадагской Мустафа-Ханъ не имѣетъ
города для своего пребыванія, живетъ въ селе-
ніи *Атаръ* называемой, бывъ въ войнѣ съ *Абра-*
мъ-ханомъ взятъ въ пленъ и имъ содержанъ,
изъ принадлежащихъ ему земель половиною
владѣлъ *Абрамъ-ханъ*, другою *Ахмедъ Хой-*
ской ханъ подъ управленіемъ изъ того жъ
роду начальниковъ, послѣ по соглашеніи обѣихъ
Хойскаго и *Шушинскаго* хановъ восстано-
вленъ по прежнему въ свое владѣніе; *Му-*
стафа ханъ коши и самовластной, но въ нѣ-
попорои родъ зависимости у обѣихъ хановъ
и не богатъ, не можетъ вывести въ поле
болѣе 4000 человекъ, ходилъ со своими и съ
Шушинскими войсками искать удачи въ *Га-*
врисѣ, съ Царемъ *Иракліемъ* не имѣетъ осо-
бливой связи, въ расположеніи онъ однако жъ
съ другими ханами къ *Грузіи* одинакомъ.

Христіанъ въ селѣ владѣнн до 300 дворовъ
считается.

ХІІІ. ТАЛИЖЪ не большого простран-
ства лѣсная земля, въ ней до 4000 дворовъ
считающихъ, лѣснѣи между *Тялами* и *Арадага*.

владѣлецъ оное *Тара-ханъ* живѣтъ въ мѣстахъ
крѣпкихъ, города не имѣтъ, самовластный, но
маломощной. И не богатой, войскъ собла-
жить можетъ до 2000 доблородной ахло-
ты, въ союзѣ съ *Тялянскимъ*, *Дербекскимъ*
и *Шушинскимъ* ханами, вражды нывѣ ни съ
кѣмъ не имѣтъ.

XIV. МЫШКИНЪ городъ съ не большою
округою принадлежащей прежде въ *Ардаванъ*;
но когда *Шаксаванской Наджалъ-ханъ* на-
владѣлъ онымъ, сынъ бывшего шуръ *Мас-
рехи-хана Насиръ-ханъ* съ помощію *Абрамъ-
хана* пестя своего удержалъ сей городъ и
остался въ владѣніи, самовластный, но мало-
мощной имѣетъ войскъ только до 1000 чело-
вѣкъ, вражды ни съ кѣмъ не имѣетъ и у пестя
своего въ послушаніи.

XV. АРДАВЕЛЪ крѣпость съ не близкимъ
владѣніемъ между *Тяляк* и *Гавриса*, *Шак-
саванской* владѣлецъ *Наджалъ* владѣлъ
онымъ въ 1734 году, Ханъ сей самостоятельный,
но не весьма могущей и не богатой. *Мас-
рехи* бывшей ханъ не имѣлъ болѣе 2000 ахсеса,
а теперь по отпаденіи *Абшикина* имѣетъ
Наджалъ-ханъ и того пестя, съ *Абрамъ-
ханомъ* состоятъ въ особливой дружбѣ, вражды
ни съ кѣмъ не имѣтъ.

ХІІ ТАВРИСЬ почитается въ толькѣ
въ *Адрембжанѣ*, но и во всей *Персїи* въ
числѣ лучшихъ и богатѣйшихъ городовъ,
владѣніе онаго съ сѣвера отдѣляется стѣ
Маткиса - ркою *Ярасомъ*, съ востока рѣ-
кою *Арасу* отъ *Арабага* и *Ардабела*,
а отъ *Тяленн* хребтою горъ, съ полудня
прилежитъ областъ *Аралъ* и *Жарага*, отъ
запада *Хойское* владѣніе,

Въ 1785 году *Хойской Ахматъ-ханъ*
по предательству перзѣйшихъ *Таврисцовъ* за-
владѣль сѣмъ городовъ и Хана онаго *Худі-ата*
содержалъ въ плену, а когда *Ахматъ-ханъ*
былъ убитъ, *Худіатъ-ханъ* освободился: овла-
дѣлъ по-прежнему *Таврисомъ*, жителю онаго
за исключеніемъ 600 дворовъ *Армянъ* въ *Ма-*
ткисѣ, *Тавриской-ханъ* имѣлъ можеть до
10000 войска, самозластной и весьма богатой;
по настоящему такъ замѣшательство о
политическомъ его состояніи не извѣстно,
ушвердился ли онъ во владѣніи, съ кѣмъ сдѣ-
лаешь вновь союзы или начнетъ войну; съ
Царемъ Ираклизомъ сношенія съ *Таврисомъ*
были весьма рѣдки и то въ одной только
дѣлѣ учувствованы, по случаю когда приеж-
дѣнъ слуга въ *Тавризъ* путешественно,
съ

съ *Гривискиахъ* - *задомъ* - *житьи* - *краю*; въ
случай войны *назначенъ* *войска* изъ *Турецк.*

Къ *Таврису*, теперь принадлежатъ *Ма-
ранда* - *городъ* съ *окрутою*, въ *военъ* - *была*
прежде *Ханы* *зависныя* по *налогонности* отъ
Тавриса, теперь въ *оной* *Ханы* не *поста-
вляются*; *дѣли* *послѣдняго* *жительствовають*
только въ *ней* не *ниѣ* ни *власти* ни *силы*,
спасъ *легко* *можетъ* *что* по *теперешнему*
забѣдательству *сдѣлается* *Маранда* *опять*
Ханствою.

XVII. *МАРАГА* пространство *земли* *восточ-
на* довольно *населенное*, *изобильное*, *положеніе*
имѣетъ *близъ* *границъ* *области* *Аракъ*, *зави-
симо* *было* *отъ* *Таврискихъ* *Хановъ*, *нынѣш-
ней* *онаго* *Ханъ* *Ахметъ* *самовластною*, по
богатству *своему* и *изобилію* *земли* *доказавъ*
могущей, *имѣетъ* *своихъ* *войскъ* до 3000, въ
случай *наемъ* *Забалоцовъ* и *другихъ*
Хуртовъ, *обитающихъ* въ *границахъ* *Турецк-*
ихъ, съ *Константиномъ* *новымъ* *Ханомъ* *сыномъ*
убитого *Ахматъ-паша* *Тесейкомъ* *имѣетъ*
дружбу, *войска* *Мараскискіе* *имѣютъ* съ *Гри-
вискими* *были* у *него* *погда* *шелъ* съ *от-
платъ* *ханства* *отца* *его* *Ахматъ-паша*, *рако*
и съ *Гривискиахъ* *началъ* *дѣлать* съ *содѣла-*

и Царь Арменій и митрополитъ и какого
свѣтлыи, и саудъ войны камидаи войски
въ Туреи.

Въ сей области Христианъ считается до
4000 дворовъ.

XVIII. урумля городъ и владѣніе
стоитъ въ немъ посредственно въ Ардебжанн,
отъ сѣвера отдѣляется дивныи озеры отъ
Хойскаго владѣнія, отъ востока прилежитъ къ
Мараетъ, отъ полудни къ области Аракъ, отъ
запада граничитъ съ Туреиетъ, владѣлецъ
оной Мажедъ-кум-ханъ самовластенъ и до-
вольно могущей, но не богатой, ибо селеніи
Урумляскіе во время бытности тамъ Керми-
хана Ислаганскаго съ войсками въ край-
нее приведеши разореніе, войска имѣетъ
отъ 4 до 5000, сверхъ того казначей въоевъ
Хазбадъубовъ и другихъ пограничныхъ народовъ,
соединъ съ Мараетскими и Хойскими танами,
съ Таорисомъ имѣетъ вражду, съ Царемъ
Ираклемъ пребываетъ въ наружномъ согласіи.

Въ Урумля числится Асиріанъ Христиан-
скаго закона 2000 дворовъ.

XIX. Хой крепость и ее владѣ-
ніе, отъ сѣвера прилежитъ къ Нахичеван-
скому и Эриванскому владѣнію, отъ востока
граница

границы съ Таврисомъ, къ полуночи отъ
лется озеромъ отъ Зрукинъ, большія его
границы съ запада съ Турецкою.

Хойской ханъ самовластенъ, имѣетъ
войскъ до 4000, сѣрхъ того наипаче Пур-
товъ. Последневладѣвшей Ахматъ-ханъ по
проворству своему былъ могущей и богатъ
и во всей Адремжанъ уважалъ, а особливо
по проинованіи его Оттоманскою портою Сасла-
хромъ Адремжанскій; былъ тайной врагъ
Царя Иракля, сынъ его Усенъ ханъ по
близости положенія своего къ Туркамъ не
уповавшаго что бѣ слѣдовалъ противною
опца своего дорогою.

Во владѣніи Хойскомъ числится Ар-
ханъ до 1000 дворовъ.

Въ заключеніе описанія сего о раздѣленіи
Адремжанъ сказано должно, что настояще
состояніе владѣльцовъ, границъ ихъ земли,
связь ихъ между собою, союзы и войны и
расположеніе къ соседямъ не постоянно, и
перемѣняется по беззаконному ихъ духу; въ-
роломному и коварному ихъ словесу (а) и

В 5

— безъ

(а) Не постоянно и безподобна дѣлаются дѣла
изъ ихъ однихъ только Переманъ, особенно же сего
слова всѣхъ общенной странъ снѣ Ахматскій.

безпрестанный: неодоуносливъ: почти еже-
дневно, равно и въ другихъ главныхъ частяхъ.
Персін ханъ и ихъ владыки такъ же
персидскія подвержены.

Имена тѣхъ хановъ, кои отданы за не-
сообщеніемъ о отданности мѣстъ не изве-
стны кромѣ таковы и гдѣ пребывающъ то-
лько сѣдомо, что ихъ тамъ не много мѣсто.

Ближніе же суть слѣдующіе.

Въ Гиланѣ.

Въ городѣ Раштѣ - - Адіатъ-ханъ.

Въ Яракѣ.

Тарумъ - - Востомъ-ханъ.

Халкадъ - - Махманъ-ханъ - Сагаду.

Занзанъ - - Али-ханъ.

Казбинъ - - Мовла-верди-ханъ.

Тегеранъ - - Ага - махманъ - ханъ - Каджаръ
владыка Мизандраномъ и
Аспрабатомъ.

Ардаланъ - - Горсо-ханъ.

Амалани - - Моминъ - ханъ.

Кирманшъ - - Али-кули-ханъ.

Савасъ - - Калбахай-Ханъ-халаджъ.

Хуиъ - - Дильваръ - ханъ.

Кашанъ - - Аддура-ханъ.

Табасъ

Табасъ - - - Миръ-Магнатъ-ханъ.

Елаъ - - - Тагъ-ханъ.

Испатанъ - - - Джанкаръ-ханъ-Зантъ надъ
нѣкоторыми изъ вышеписан-
ныхъ имѣтъ по времени и
своей силѣ поверхнюю власть.

Въ Коросанѣ.

Матадъ - - - Шарухшахъ пошенокъ Шахъ-
надира.

Турши - - - Абдула-ханъ.

Въ Шушистанѣ.

Лорестанъ - - - Владѣлецъ съ титуломъ
Царевича.

Въ Фарсистанѣ.

Ширасъ - - - Венсъ-муратъ-ханъ-Зантъ.

Въ Курдистанѣ - - - Вали-Хорсой-ханъ.

К О Н Е Ц Ъ.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹ **С. Бурнашев**, Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793.
- ² **Дж. Белл**, Путешествия чрез Россию в разные азиатские земли, а именно: Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, Перевел с французского **Михайло Попов**, ч. I, СПб., 1776, с. 34.
- ³ Անդ, էջ 59:
- ⁴ Անդ, էջ 58:
- ⁵ Անդ, էջ 67:
- ⁶ **И. Гербер**, Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекой Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 г., Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих, СПб., 1760, т. II, Июль-октябрь; նոյնի՝ Описание стран и народов западного берега Каспийского моря. 1728 г., История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв., Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена и Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 60–120.
- ⁷ Известия о втором путешествии доктора коллежского советника **Лерха** в Персию от 1745 до 1747 года, – «Новые ежемесячные сочинения», ч. XLVIII, Июнь, СПб., 1790, с. 81–82.
- ⁸ Մանրամասն տե՛ս **Գ. Մխիթարյան**, Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական միավորները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Եր., 2018:
- ⁹ Հմմ. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII centuries, vol. 1, London, 1939, p. 662.
- ¹⁰ Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte **Ferrières de Sauveboeuf** faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789, vol. 1, Maastricht, 1790, p. 289.
- ¹¹ Տե՛ս, օր.՝ **С. Гмелин**, Путешествие по России для исследования

трех царств естества, часть III, I пол., СПб., 1785; **Ф. Симонич**, Описание Южного Дагестана. 1796 г.; **Н. Дренякин**, Описание Ширвана. 1796 г.; **П. Бутков**, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г.; **խոյնի** Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г.; **А. Ахвердов**, Описание Дагестана. 1804 г.; **А. Серебров**, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958 (հնչյունի` ИГЭД), с. 138-156, 157-172, 173-190, 200-212, 213-229; **М. Чулков**, Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великой, т. II, кн. II, Москва, 1785.

¹² Մանրամասն տե՛ս **Գ. Մխիթարյան**, Ս. Գմելինի ճանապարհորդությունն Արևելյան Այսրկովկաս և Իրանի հյուսիսային շրջաններ, – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հտ. XXXI, Եր., 2018, էջ 76-87:

¹³ **S.-G. Gmelin**, Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche, SPb., 1770-1784.

¹⁴ **С. Гмелин**, Путешествие по России для исследования трех царств естества, СПб., 1771-1785.

¹⁵ «Физическая» экспедиция академика С. Гмелина 1768-1774 гг., СПФ АРАН, ф. 3, оп. 34.

¹⁶ **J. Georgi**, Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten, St. Peterburg, 1776-1780.

¹⁷ **И. Георги**, Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жи-

лиц, одежд и прочих достопамятностей. Ч. II. О народах татарского племени и других нерешенного еще происхождения северных сибирских, СПб., 1776-1799.

- ¹⁸ Անդ, հտ. 4, 1799, էջ 45-54:
- ¹⁹ Դաջարների մասին տե՛ս **И. П. Петрушевский**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 91; *Don Juan of Persia, A Shah Catholic 1560-1604. Translated and edited by G. Le Strange*, London 1926, p. 46; *J. Perry, The Zand Dynasty (1747-1779)*, London, 2006, p. 106-108.
- ²⁰ Դաշնագրի ամբողջական բնագիրը տե՛ս Собрание законов Российской Империи (հետախու՛՝ ПСЗРИ), Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. **М. М. Сперанского**, СПб., 1830, т. XXI, с. 1013-1017.
- ²¹ Տե՛ս **Н. Киняпина**, Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, Москва, 1984, с. 49-51.
- ²² Տե՛ս, օր.՝ **F. Kazemzadeh**, Iranian relations with Russia and the Soviet Union, to 1921, – *The Cambridge History of Iran: From Nader Shah to the Islamic Republic*, vol. VII, Cambridge, 1991, p. 325.
- ²³ Անդ, էջ 328:
- ²⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, № 29, лл. 56-56 об.
- ²⁵ Հմմ. **В. Дегоев**, Большая игра на Кавказе, Москва, 2003, с. 26.
- ²⁶ Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., Под ред. **А. А. Цагарели**, СПб., 1901, с. 6.
- ²⁷ Հմմ. **С. Жигарев**, Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи), Москва, 1896, с. 225.
- ²⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, № 29, л. 56 об.

- ²⁹ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., т. 2, СПб, 1869, с. 144.
- ³⁰ Անդ, էջ 134-135:
- ³¹ О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966, с. 179.
- ³² Տե՛ս Գ. Цинцадзе, Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791) – «Исторический вестник», № 23-24, Архивное управление при совете министров Груз. ССР, Тбилиси, 1970, с. 20.
- ³³ Տե՛ս Ս. Бурнашев, Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793.
- ³⁴ Հմմ. Գ. Մխիթարյան, Ստ. Բուռնաշևի «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրբեյջանական նահանգների...» երկը՝ Այսրկովկասի ԺԸ դարի պատմության աղբյուր, – Հայաստանը և արևելաքրիտոնեական քաղաքակրթությունը, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արևելքի բաժնի ստեղծման 40-ամյակին և նրա հիմնադիր, պրոֆ. Պարույր Մուրադյանի մահվան 5-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2016, էջ 174-182:
- ³⁵ Այստեղ պետք է հասկանալ Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունները:
- ³⁶ Ս. Бурнашев, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное, пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклии Темуразовиче полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе, в 1786 г., Курск, 1793, с. 3.
- ³⁷ Բ. Симонович, Описание Южного Дагестана. 1796 г.; Н. Дренякин, Описание Ширвана. 1796 г.; П. Бутков, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г.; նույնի՝ Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г.; А. Ахвердов, Описание Дагестана. 1804 г.; А. Сереб-

ров, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв., Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958, с. 138-156, 157-172, 173-190, 200-212, 213-229.

³⁸ История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958.

³⁹ ԺԸ-ԺԹ դդ. ռուսական աղբյուրներում պատմական Շիրվանի տարածքները կոչում էին «Հարավային Դաղստան» և «Հյուսիսային Պարսկաստան» եզրերով:

⁴⁰ Бумаги относящиеся к Персидскому походу 1795 и 1796 гг., СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, N 14.

⁴¹ Գ. Մխիթարյան, Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական միավորները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Եր. , 2018:

⁴² Կենսագրական տվյալների համար հիմք են ընդունված հեղինակի 1799 թվականին գրած և Պավել Ա կայսերը ներկայացրած համառոտ ինքնակենսագրականը (Записка о службе тайного советника и сенатора С. Д. Бурнашева, – Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., Собрал и издал С. Н. Бурнашев, Под ред., А. А. Цагарели, СПб., 1901): Սակայն «Նոր նյութեր 1783-ից 1787 թվականներին Վրաստանում գտնվող Ս. Դ. Բուռնաշևի կյանքի և գործունեության համար» վերտառությամբ աշխատությունը հրատարակելու ժամանակ խմբագրությունը կատարել էր կենսագրական լրացումներ, որոնք ամբողջացնում էին Ս. Բուռնաշևի կյանքն ու գործունեությունը (տե՛ս Дополнение к записке о службе С. Д. Бурнашева, – Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г.). Տե՛ս նաև М. Полиевктов, Европейские путешественники XIII–XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935, с. 24-26.

- ⁴³ Общий гербовник дворянских родов всероссийской империи, начатый в 1797 году, ч. 4, Гатчино, 1799, с. 119-120.
- ⁴⁴ **Князь Щербатов М. М.**, История Российская от древнейших времен, т. 4, кн. 2, СПб., 1783, с. 395.
- ⁴⁵ Дополнение к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею, т. 3, СПб., 1848, с. 204.
- ⁴⁶ Записка о службе тайного советника и сенатора С. Д. Бурнашева, с. 41.
- ⁴⁷ Թշնամու կրակահերթի տակ Ստ. Բուռնաշևին հաջողվում է մոտենալ Արբատին և չափագրումներ կատարել: Նա կարողանում է ստեղծել ամրոցը գրավելու աստիճաններ և նույն գիշերն այն գրավել (տե՛ս անդ, էջ 44):
- ⁴⁸ Անդ, էջ 45:
- ⁴⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи (հետախյուն՝ ПСЗРИ). Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. М. М. Сперанского, т. 21, СПб., 1830, с. 1015.
- ⁵⁰ Անդ :
- ⁵¹ Записка о службе тайного советника и сенатора С. Д. Бурнашева, с. 48.
- ⁵² Անդ, էջ 49:
- ⁵³ Տե՛ս ծնթ. 33:
- ⁵⁴ **С. Бурнашев**, Описание горских народов, Курск, 1794.
- ⁵⁵ Տե՛ս Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., с. 53-54.
- ⁵⁶ Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., с. 1.
- ⁵⁷ **С. Бурнашев**, Картина Грузии, с. 32-38.
- ⁵⁸ Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., с. 2.
- ⁵⁹ Անդ:

- ⁶⁰ Իշխանի հանձնարարականները նույնն էին նաև Իմերեթի հարցում (տե՛ս Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., с. 3).
- ⁶¹ Անդ, էջ 11:
- ⁶² Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B. M., Or. 9496), Translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 162.
- ⁶³ Անդ, էջ 164-168:
- ⁶⁴ Հմմ. Պ. Չոբանյան, Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2006, էջ 34:
- ⁶⁵ РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 270, л. 41 об.
- ⁶⁶ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և մասնավորապես պատմական Հայաստանում XVI դ. երկրորդ կեսից), Թուրքական պատմագիտությունը սկզբից մինչև XVIII դարի վերջերը, հտ. Ա, կազմեց՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Եր., 1961, էջ 229:
- ⁶⁷ С. Бурнашев, Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793.
- ⁶⁸ В. Левиатов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, с. 144-145.
- ⁶⁹ Генеральная карта Персии с показанием границ, главных ее разделений, больших дорог, всех владений в Адрибиджане, всех владельческих городов в Араке и некоторых других областях. Сочинена полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе в 1786 году.
- ⁷⁰ Ф. Симонович, Описание Южного Дагестана. 1796 г., – ИГЭД, с. 138.

- ⁷¹ А. Серебров, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., – ИГЭД, с. 173.
- ⁷² РГВИА, ф. 52, оп. 1, № 29, лл. 56 об – 57.
- ⁷³ П. Валуев, Фатали-хан Кубинский, Баку, 1942, с. 4.
- ⁷⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, № 29, л. 57.
- ⁷⁵ С. Бурнашев, Картина Грузии, с. 24.
- ⁷⁶ Ըստ ԺԳ դարի արաբ աշխարհագիր Յակուտ ալ-Համավիի՝ «Ադերբայջան» (*Ադրաբեյջան*) երկրանունը «ծագում է «Ադր»-ից, որը պահլավերեն նշանակում է *կրակ* և «Բայջան»-ից, որի իմաստն է՝ *պահպանել* կամ *մթերող*, նույն լեզվով: Ուրեմն՝ նշանակում է *կրակի տուն* կամ *կրակի շրջամարան*. և ինձ թվում է, թե այս է ուղիղ մեկնաբանությունը, որովհետև այդ կողմերում շատ կրակատներ կային»: Ադերբայջանը սահմանակից էր Պարտավ, Արզնջան, Դայլամ, Զիլի և Թարմի «երկրներին», իսկ ամենահայտնի և ամենամեծ քաղաքը Թավրիզն էր: «Ժողովուրդը գեղադեմ է, կարմրայտ ու նրբակազմ, խոսում է «ազրիե» լեզվով, որն իրենցից դուրս ոչ ոք չի հասկանում», – գրում է ալ-Համավին (տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 10):
- ⁷⁷ Մինչև ԺԸ դարի 40-ական թթ. Քարթլիի և Կախեթի իշխանությունները գտնվում էին հարևան իշխանությունների հետ արյունահեղ կռիվների մեջ: 1744 թ. Նադիր շահը Թեյմուրազ Բ-ին և նրա որդի Հերակլին ճանաչեց համապատասխանաբար Քարթլիի ու Կախեթի թագավորներ՝ փաստացի կառավարումը կենտրոնացնելով մեկ ընտանիքի ձեռքում: 1748-1750 թթ. Վրաստանից իրենց կախվածությունը ճանաչեցին Երևանի, Նախիջևանի և Գանձակի խաները՝ պարտավորվելով հարկ վճարել (տե՛ս История Грузии, Ред. колл. Н. А. Бердзеншвили и др., т. 1, С древнейших времен до 60-х годов XIX века, Тбилиси, 1962, с. 357-358. հմմ. С. Бурнашев, Картина Грузии, с.

19). 1762 թ. հոր մահից հետո Հերակլ Բ-ն միավորում է երկու թագավորությունները՝ իրեն հռչակելով Արևելավրացական թագավորության արքա: Իրանի կառավարիչ Քերիմ խան Չենդը ճանաչում է նրա իշխանությունը և հաստատում Երևանի ու Գանձակի նկատմամբ նրա իրավունքները (История Грузии, с. 363; հմմ. С. Бурнашев, Картина Грузии, с. 20).

⁷⁸ Դերբենդի մասին Յակուտ ալ-Համավին գրում է, որ այն ամուր կառուցված ու հարուստ հիմքեր ունեցող քաղաք էր և հիմնադրվել էր Անուշիրվան արքայի օրոք: «Նրա հարակից լեռնաշղթայի վրա 70-ից ավելի ցեղեր էին ապում և յուրաքանչյուր ցեղ իր լեզուն ունի», – գրում է աշխարհագիրը (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, էջ 24):

⁷⁹ Նկատի ունի Սեֆյան Իրանի կողմից 1538 թ. Շիրվանի նվաճումը (որի կազմում էր նաև Դերբենդը), կամ էլ դրանից ավելի վաղ մի նվաճում: Քաղաքի պատմամշակութային անցյալի մասին վերջին անգամ տե՛ս **М. Гаджиев**, Дербент – памятник мировой истории и культуры, – Вестник института истории, археологии и этнографии, 2015, № 1 (41), Махачкала, 2015, с. 5-20.

* Պարսից շահերից Սալիանի տիրակալ ճանաչված [Ֆաթի Ալի խանը] ծնունդով Ղայթաղի խաների տոհմից է:

⁸⁰ Սալիանը գտնվում է Ապշերոնի թերակղզուց հարավ-արևմուտք, Կուրի ափին և հայկական աղբյուրներում հայտնի է «շահաստան միանգամայն ի կողմանէ ձկանց» անվամբ (տե՛ս Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ տեառն Սարգսի Սանահնեցոյ Ջալալեանցի՝ թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց, Վրաստանի, Իմերեթի և այլոց, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 367):

⁸¹ Նախքան Դերբենդի խանության գրավումը Ֆաթի Ալի խանը Ղուբային էր միացրել Սամուր գետի աջափնյա Մուսկուր, Նի-

զաբադ, Շաբրան, Ռուստաու և Բեշբարմակ բնակավայրերը (տե՛ս Ե. Козубский, История города Дербента, Темир-Хан-Шыра, 1906, с. 92).

⁸² Նկատի ունի՝ ռազմական գործողությունների ժամանակ:

⁸³ Իմա՝ Շաքիի:

⁸⁴ Ըստ ավանդության՝ Ղազիղումուխի շամխալությունը հիմնել էին արաբները Ը դարում, և այն իր գոյությունը պահպանել էր մինչև ԺԷ դարը: Ավատատիրական կոիվների հետևանքով 1642 թ. Սուրխայ շամխալն իր նստավայրն է դարձնում Թարքին, իսկ Ղազի-Ղումուխ բնակավայրում կառավարիչ է ընտրվում Ալիբեկ Բ-ն, որն էլ հիմնադրում է ինքնուրույն իշխանություն՝ խանություն: Այսպիսով՝ շամխալի տիտղոսը պահպանում են Թարքիի կառավարիչները: ԺԸ դարում Ղազիղումուխի խանությունը Սեֆյան Իրանի վարչաքաղաքական մաս է կազմում: Շամխալի ազդեցությունը հարևան ժողովուրդների վրա միշտ մեծ է եղել:

⁸⁵ Թարքիի շամխալությունը ձևավորվել էր 1640-ական թթ. (տե՛ս նախորդ ծնթ.): ԺԸ դ. երկրորդ կեսին, շնորհիվ լեռնային բարձր դիրքի, Թարքին չունեւ պաշտպանական որևէ շինություն: Շամխալի տարեկան եկամուտը 5000 ռուբլի էր կազմում: Քաղաքի 300 տուն բնակչությունից կարելի էր 3000 հեծյալ զինվոր հավաքագրել (ինչը, թերևս, կասկածելի է): Ռազմական գործողությունների ժամանակ անհրաժեշտության դեպքում ավարից բացի հետևակային զինվորին 50, իսկ հեծյալին՝ 100 ռուբլի վճարելու պայմանով շամխալը կարողանում էր լեռնականներից մինչև 20000 զինված ձիավոր հավաքել (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 19-20).

⁸⁶ Շամխալ Խազբուլատի մահից հետո (1773 թ.) նրա կտակի համաձայն՝ իշխանությունն անցնում է իր քրոջ որդուն՝ Մուրթուզա Ալիին: Դա զայրույթ է առաջացնում շամխալների տոհմում: Շամխալի պաշտոնի հավակնորդներից Կազանիշի տիրակալ Մուհամմադը Ղայթաղի Ամիր Համզայի, Ավարիայի Նուցալ

խանի, Էնդերեի տիրակալի հետ Թարքիից հեռացնում է Մուրթուզա Ալին և շամխալ հռչակվում: Մեկ ամիս անց Մուրթուզա Ալին Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի և այլ դադստանցիների օգնությամբ վերադարձնում է շամխալությունը (տե՛ս История Дагестана, Отв. ред. В. Г. Гаджиев, т. I, Москва, 1967, с. 323).

⁸⁷ Ավար խանը ԺԸ դ. երկրորդ կեսին կարող էր ռազմի դաշտ հանել մինչև 10000 զինվոր (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 40).

⁸⁸ Հայտնի է, որ 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում օսմանյան սուլթանը փող և նվերներ է խոստանում դադստանյան տիրակալներին ու Ֆաթի Ալի խանին՝ խնդրելով հանուն հավատի աջակցել թուրքերին, և հավանություն է ստանում (АВПРИ, ф. Сношение России с Персией, 1771, д. 150, лл. 10-12).

⁸⁹ Խաների քաղաքական կեցվածքն ավելի քան կանխատեսելի էր, քանի որ Արևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների տիրակալների համար օրակարգային խնդիր էր սեփական անվտանգության ապահովումը: Վերադարձը իրանական պետական համակարգ սպառնում էր կարգավիճակի կորստով: Հեռավոր և նույն կրոնը դավանող Կոստանդնուպոլսի գերագույն իշխանության ճանաչումն առավել նախընտրելի էր: Գեներալ Ի. դը Մեդեմին ներկայացրած զեկուցագրում Ղզլարի պարետ Ի. Ֆոն-Շտենդերը նշում էր, որ դադստանյան տիրակալները հնարավորության դեպքում կպաշտպանեն թուրքական կողմին, բացառությամբ Ֆաթի Ալի խանի, որը կարող էր հավատարիմ լինել Ռուսաստանին: Նա ընդգծում էր Ղուբայի խանի՝ մյուս տիրակալներից դավանանքով տարբեր (իմա՝ շիա) լինելու հանգամանքը: Տե՛ս Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сб. документов, Отв. ред. В. Гаджиев, Москва, 1988 (հետայսու՝ РДО), с. 154. Աստրախանցի վաճառական Մ. Կնյազևը, հղում կատարելով տեղացի հայերին և

պարսիկներին, 1770 թ. նոյեմբերին հյուպատոս Մ. Սուլակովին հաղորդում էր, որ Ֆաթի Ալի խանը լեռնականներին սիրաշահելու նպատակով դարձել էր սուննիադական (АВПРИ, ф. Сношение России с Персией, 1771, д. 150, лл. 11 об. – 12).

⁹⁰ Խոսքն Այսրկովկասի մասին է:

⁹¹ Ստ. Բուռնաշևը նկատի ունի Քյուչուկ-Կայնարջիի հաշտության պայմանագիրը (1774 թ.): Վերջինիս ամբողջական բնագիրը տե՛ս Собрание важнейших трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906). С введением и примечанием профессора В. Н. Александренко, Варшава, 1906, с. 1-10.

⁹² Հեղինակը նկատի ունի լեզգիների ասպատակություններն ու թալանը Վրաստանի սահմանամերձ շրջաններում: Այդ համատեքստում է պետք դիտարկել նաև Ճար-Բելոկանի շրջանում ապրող լեզգիների (լեկերի) վարքագիծը:

⁹³ Խոսքը զինվորական պարտավորությունների մասին է. ենթատեքստից երևում է, որ այդ մահմեդական ժողովուրդները, ժամանակ առ ժամանակ վրաց արքայի դեմ ըմբոստանալով, պահանջվող զորքը չէին ուղարկում:

⁹⁴ Քանի որ Ֆաթի Ալի խանի տիրոյթները Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում էին, թուրքական կողմը 1768-1774 թթ. պատերազմի ընթացքում նրանից պահանջում էր արգելել ռուսական զորքի տեղաշարժը ծովով ու ցամաքով՝ հանուն սեփական անվտանգության և «ընդհանուր օրենքի»: Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг., Сб. документов, Под ред. М. Нерсисяна, Ер., 1990, с. 83.

⁹⁵ Ա. Սուվորովը նույնպես սուր գնահատական էր տալիս Ֆաթի Ալի խանին՝ նրան անվանելով «ոչ ազնվական վարքագիծ» ունեցող: Խանի տարեկան եկամուտը կազմում էր 30000 ռուբլի՝ հնարավորություն տալով մինչև 8000 վարժու լեռնական զինվոր ունենալ (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 22).

⁹⁶ Նշենք, որ 1780-ական թթ. կեսերին Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարին հաջողվում է իրեն ենթարկել Սպահանը և հայացքն ուղղել դեպի Այրարկովկաս (տե՛ս Ferrieres de Sauveboeuf, նշվ. աշխ., vol. II, p. 296-298): Դա Ֆարի Ալի խանին ստիպում է կայսերական հովանավորություն ստանալու խնդրանքով դիմել ռուսական իշխանություններին (տե՛ս Сборник Императорского русского исторического общества /հետախու՛մ СИРИО/, т. 47, СПб., 1885, с. 193)։

⁹⁷ Դերբենդ քաղաքը՝ «Աղուանից երկրի նախադուռը» (Մ. Եպ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք /Միջին Դաղստան/, Թիֆլիս, 1893, էջ 110), գտնվում էր Զալգան լեռան ստորոտին, ծովի մոտ և բաժանված էր մի քանի մասերի։ Դրանցից առաջինն ու ամենաբարձրը Նարին-Կալա ամրոցն էր, որտեղ գտնվում էին խանի պալատը և «որոշ քանակությամբ» հայերի տներ (տե՛ս С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств естества, часть III, I пол., СПб., 1785, с. 18)։ Զրկված լինելով գետերից՝ քաղաքը հատուկ խողովակների միջոցով ջուր էր ստանում հարևանությամբ գտնվող աղբյուրներից (տե՛ս Marschall fon Bieberstein, Tableau des provinces situées sur la côte occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour, St. Pétersbourg, 1798, p. 10)։ Խանական պալատի բակում տեղադրված էր 50 թնդանոթ (СПФ АРАН, ֆ. 99, оп. 2, № 13, л. 22)։

⁹⁸ Շաքին կամ Շաքէն Բուն Աղուանք երկրի գավառներից մեկն էր՝ Նուխի-Շաքի կենտրոնով (տե՛ս Սրբոյ հորն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1843, էջ 606; Армянская география VII века по Р. Х., Текст и перевод издал К. П. Патканов, СПб., 1877, էջ 17; Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ, Յաւելուածովք նախնեաց [իրատ. Հ. Ա. Սուրբեան], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1881, էջ 29; Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Եր., 1944, էջ

348; Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիր՝ Ա. Յակոբեանի, – «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2013, սն. 122):

⁹⁹ Շաքիի խանությունը Հաջի Չելեբիի գլխավորությամբ 1743/1744 թթ. ապստամբել էր Իրանի կենտրոնական իշխանության դեմ (տե՛ս ստորև, ծնթ. 102): ԺԸ դ. երկրորդ կեսին այդ խանությունից կախվածության մեջ էին գտնվում Արեշի, Կուտկաշենի սուլթանությունները, Ճար-Բելոկանի համայնքները: 1751-1752 թթ. Շաքին փորձում է իրեն ենթարկել նաև Գանձակի խանությունն ու Ղազախի շրջանը: Շաքիի խանության ԺԸ-ԺԹ դարերի պատմության մասին տե՛ս Ս. Маркарян, Независимое ханство Шаки в XVIII-XIX вв., – «Caucasica», Труды Института политических и социальных исследований черноморско-каспийского региона, т. I, Под ред. В. А. Захарова, Москва, 2011, с. 27-42.

¹⁰⁰ Ըստ Շաքիի պատմության տարեգրի՝ Հաջի Չելեբին ծագումով քրիստոնյա քահանա Ղարա-քեշիշի տոհմից էր (Абдул-Латиф Эфенди, История шекинских ханов, Баку, 1926, с. 5). Այդ տոհմը Շաքիում իշխում էր 1444-1551 թթ., որից հետո կառավարումն անցնում է Սեֆյան շահերի նշանակած ամիրաներին (տե՛ս И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв, Ленинград, 1949, с. 138).

¹⁰¹ Շաքիի ապստամբները 1744/1745 թ. Հաջի Չելեբիի գլխավորությամբ սպանում են Նադիր շահի նշանակած կառավարչին, փակվում բերդում և դիմադրում կառավարական զորքին (Մահբութ Սեդիդի, Հարավային Կովկասի տեղական իշխանությունների փոխհարաբերությունները Իրանի կենտրոնական իշխանության հետ XVIII դարի վերջից մինչև 1828 թվականը, թեկնածուական ատենախոսություն, Եր., 2014, էջ 20-21):

¹⁰² Ժամանակի մեկ այլ աղբյուրի վկայությամբ՝ Գանձակի խանի ռազմական ուժը կազմում էր 3000 հետևակ և մինչև 5000

հեծյալ (СПФ АРАН, ֆ. 99, օր. 2, № 13, л. 53).

- ¹⁰³ Ղազիղումուխի Մուհամմադ խանի դուստրը Հաջի Չելեբիի որդու՝ Ադա Քիշի բեկի (իշխանության է գալիս 1754 թվականին) կինն էր: Շուտով նա սպանվում է աներոջ ձեռքով, և Ֆաթի Ալի խանի ջանքերով Շաքիի խան է դառնում Հաջի Չելեբիի թոռ Հուսեյն խանը (**Абдул Латиф Эфенди**, նշվ. աշխ., էջ 10):
- ¹⁰⁴ *Ախունդը* մահմեդական հոգևոր գիտնականն է, որն իր դիրքով ավելի բարձր է, քան մոլլան (Энциклопедический словарь Ефрона и Брокгауза, т. 2а, СПб., 1891, с. 541).
- ¹⁰⁵ Թաբասարանի մասին առաջին հիշատակությունը պահպանվել է է դարի «Աշխարհացոյց»-ում Թաւասպարք կամ Տապ[ա]ստարանք անվամբ: Տե՛ս **Անանուն (է դար)**, Աշխարհացոյց, Գիտաքննական բնագիր՝ **Ա. Յակոբեանի**, սն. 114-115: Թաբասարանի պատմական և աշխարհագրական սահմաններն ընդգրկում էին Դերբենդից արևմուտք ընկած տարածքը՝ Ռուբաս և Գյուլգերի գետերի ավազանում: Թաբասարանցիները Կովկասի բնիկ ժողովուրդներից են, որ խոսում են լեզգիական լեզվախմբի լեզուներից մեկով: ԺՁ դարում Թաբասարանում ձևավորվում է ինքնուրույն իշխանություն՝ մայսումություն, որը ԺԷ դարի սկզբին իրեն է ենթարկում սահմանամերձ լեզգիաբնակ մի շարք բնակավայրեր (տե՛ս **История Дагестана**, с. 250). ԺԸ դ. երկրորդ կեսին թաբասարանցիները կարող էին ռազմի դաշտ դուրս բերել մինչև 12000 զինվոր (СПФ АРАН, ֆ. 99, օր. 2, № 13, л. 40).
- ¹⁰⁶ *Ղանդի* էին կոչվում շարիաթի հիման վրա դատավարություն իրականացնող մահմեդական դատավորները (Ислам. Энциклопедический словарь, Ред. **Л. В. Негря**, Москва, 1991, с. 125).
- ¹⁰⁷ Հուսեյն խանի քաղաքականությունից դժգոհ ազգականներից Հաջի Աբդ ալ-Ղադերը, նախապես ստանալով Իբրահիմ խանի աջակցությունը՝ 1780 թ. խռովություն է բարձրացնում նրա դեմ և գրավում Շաքին: Նա դաշնակցում է Ֆաթի Ալի խանի հետ

ընդդեմ Ղարաբաղի խանի, որին սկսում է աջակցել սպանված Հուսեյն խանի որդի Մուհամմադ Հասանը: Վերջինս 1784 թ. իշխանության է գալիս և կոտորում Հաջի Աբդ ալ-Ղադերի ընտանիքը: Այսպիսով՝ 1780-ական թթ. կեսերից Շաքիում թուլանում է Ղուբայի խանի քաղաքական ազդեցությունը՝ իր տեղը զիջելով Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին:

¹⁰⁸ ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Շամախիի խանությունը շարունակում էր նախկին Սեֆյան պետության վարչաքաղաքական մաս կազմող Շիրվան նահանգի անունով կոչվել Շիրվանի խանություն: ԺԸ դարի սկզբի նկարագրություններով՝ Շամախի քաղաքն ուներ ամֆիթատրոնի ձև, ընդարձակ էր, տները փոքր էին՝ բացառությամբ նահանգապետի, հարուստ պաշտոնյաների ու վաճառականների տների: Շամախիի փողոցներն անկանոն դասավորություն ունեին (տե՛ս **Bell John**, *A journey from St.-Peterburg in Russia to Ispahan in Persia with an Embassy from his Imperial Majesty Peter the First*, vol. I, London, 1764, p. 66): Քաղաքի առավել աչքի ընկնող շինությունը լեռան բարձրադիր մասում գտնվող՝ խանի պալատն էր: Ամրոցի վերին մասը պատով էր պաշտպանված, որը ժամանակի ընթացքում տեղտեղ քանդվել էր: Պատի տակ բերդապատնեշ էր կառուցված, որի մեջ տեղադրված էին մի քանի հրանոթներ: Ս. Գմելինի վկայությամբ՝ նեղ ու դժվարանցանելի քաղաքը բաժանվում էր 9 թաղերի (**С. Гмелин**, նշվ. աշխ., էջ 95):

¹⁰⁹ Նկատի ունի Սեֆյան պետության կազմում Ադերբայջան (*Ադրեբիժան*) նահանգը:

¹¹⁰ 1761 թ. Խան Չոբանի ցեղից Ալի Վերդի բեկի որդիներ Մուհամմադ Սայիդն ու Աղասի խաները սպանել էին Շամախիի նախկին խանին: Մինչ այդ եղբայրներն իրենց էին ենթարկել Շիրվանի քոչվոր ցեղերին և հաստատվել Հին Շամախիում: Շուտով Մուհամմադ Սայիդը, Քերիմ խան Զենդի ֆերմանի համաձայն, Հին Շամախիի խան է ճանաչվում (**С. Гмелин**, նշվ. աշխ., էջ

90-91): Նոր Շամախիի բնակիչները, Հաջի Մուհամմադ Ալի խանի հարկային քաղաքականությունից դժգոհ՝ դիմում են Մուհամմադ Սայիդին: Վերջինս առանց վարանելու կատարում է շամախեցիների խնդրանքը և քաղաքը գրավելով, վերջ է դնում երկիշխանությանը: Նոր Շամախիում նա նայիբ (տեղակալ) է նշանակում, իսկ Հաջի Մուհամմադ խանը՝ մեկ տարի պատանդ մնալով Հին Շամախիում, կնքում է մահկանացուն:

* Կուրացվել է Նուխիի ներկայիս խանի հոր՝ Հուսեյն խանի կողմից:

¹¹¹ Ըստ Յակուտ ալ-Համավիի՝ Շամախին բազմամարդ քաղաք էր և Շիրվան երկրի մայրաքաղաքը (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 84): 1735 թ. Նադիր Ղուլի խանը Հին Շամախին հողին է հավասարեցնում, իսկ նրանից արևմուտք հիմնում է Նոր Շամախին (տե՛ս **Иоганн Лерхе**, Выписка из путешествия Иоанна Лерха, продолжавшегося от 1733 по 1735 год из Москвы до Астрахани, а оттуда по странам лежащим на западном берегу Каспийского моря, – «Новые ежемесячные сочинения», ч. XLIII, январь, 1790 с. 52. Հմմ. **Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացույ՝** Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1870, էջ 65-66; **А. Бакиханов**, О походе Надир-шаха в Дагестан, – Сочинения. Записки. Письма. Ред. колл. **З. М. Бунятов** и др., Баку, 1983, с. 153). Քաղաքը, ժամանակակցի փոխանցմամբ, ավելի մարդաշատ էր, քան Դերբենդն ու Բաքուն միասին վերցրած (**J. Cook**, Voyages and Traveles Trough the Russia Empire, Tartary and Part of the Kingdom of Persia, vol. II, Edinburg, 1770, p. 391).

¹¹² Շրջապատված լինելով թշնամաբար տրամադրված հարևաններով և պարբերաբար ենթարկվելով լեզգիների հարձակումներին՝ Շամախին ստիպված էր ճանաչել Ֆարսի Ալի խանին որպես իր քաղաքական ու ռազմական պաշտպանի:

¹¹³ ԺԳ դարի արաբ հեղինակի հաղորդմամբ՝ Բաքուն (արաբերեն՝ Բաքույյա) հայտնի էր որպես սև և սպիտակ նավթի աղբյուր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ ՀՁ Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 30): ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Կասպից ծովի ամենահարմար ու անվտանգ նավահանգիստը Բաքուն էր: Ի տարբերություն Աստրախանի նավահանգստի, որը Վոլգայի սառցապատման հետևանքով միայն 6 ամիս էր բաց՝ Բաքվի նավահանգիստը գործում էր ողջ տարին: Ըստ աղբյուրի՝ Բաքվի խանը Կասպից ծովում ավելի շատ նավեր ուներ (խոսքն առևտրական նավերի մասին է), քան Դերբենդի Ֆաթի Ալի խանը (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 43):

¹¹⁴ Ապշերոնի թերակղզու տարածքը գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկող Բաքվի խանությունը մինչև Նադիր շահի մահը կառավարում էր նրանից իշխանություն ստացած Սելիմ անունով կառավարիչը՝ ծագումով Գիլանից (**Иоганн Лерхе**, նշվ. աշխ., էջ 30):

¹¹⁵ Միրզա Մուհամմադը հասցրել էր բարեկամանալ հարևանների հետ, «իսկ Ղուբայի Ֆեադալի խանի հետ, որը միաներից վտանգալոր կարող էր լինել նորա համար՝ ազգակցութեան մեջ մտալ» (**Մ. արքեպ. Սմբատեանց**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սադիանի և միւս վանօրէից և ուխտատեղեաց ևս և քաղաքացն և գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի, Տփլիս, 1896, էջ 378) և իր որդուն ամուսնացրեց Ղուբայի խանի քրոջ հետ: Վերջինս իշխանությունից գրեթե հեռացնում է Բաքվի թուլական խանին և, միանձնյա կառավարելով, կյանքի է կոչում Ֆաթի Ալի խանի քաղաքական ծրագիրը: Այդպես Բաքվի խանությունը Ղուբայի խանի ընդարձակ տիրույթներից մեկը դարձավ:

¹¹⁶ Բաքվի խանությունը, բացի ռազմաքաղաքական դիրքից, ուներ նաև առևտրատնտեսական հարուստ ներուժ: Այն Շիրվանի մյուս տիրույթների համեմատությամբ աղի և նավթի արտա-

դրության մեծ առավելություններ ունեն: Խանության տարածքում բազմաթիվ աղի լճերի առկայության շնորհիվ (աղի լճերի մասին մանրամասն տե՛ս Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, ч. IV, СПб., 1836, с. 33-36) աղի արտահանման ծավալները նավթից հետո գրավում էին երկրորդ տեղը:

¹¹⁷ 1770-ական թթ. Այսրկովկաս այցելած ակադեմիկոս Յ. Գիլդենտեղտը նշում էր, որ Շիրվանում գործածվող թյուրքական բարբառի թաթարերենը և թուրքերենը այնքան են իրարից տարբերվում, որքան լատիներենն իտալերենից: Թաթարական երեք լեզուներից առավել մոտ էր թուրքերենին թերեքսմենների լեզուն: Որպես թերեքսմենների էթնիկ տարածքներ նա նշում էր Հարավային Դաղստանը, Դերբենդը, Շիրվանը՝ Ֆաթի Ալի խանի ողջ տիրույթները՝ մինչև Սալիան (**Иоганн Антон Гильденштедт**, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., СПб., 2002, с. 257). Մինչև Ի դարի սկիզբը թերեքսմենները դիտարկվել են որպես առանձին էթնոս, սակայն հետագայում նրանք միացվում են (կոնսոլիդացվում) ադրբեջանցիների հետ՝ պահպանելով էթնիկ ինքնանվանումն ու ինքնընկալումը: Հարևանները՝ կումիկները, դարգինները, նրանց կոչում են թերեքսմեններ, իսկ հյուսիսային կումիկները, ավարները, դարգինների մի մասը և մյուսները՝ փաղար (**Народы Дагестана**, с. 507). Հայկական աղբյուրներում նրանք հիշատակվում են *թարաքամա* անվամբ՝ «վրանաբնակաց և խաշնարածաց ազգ մի» (տե՛ս **Եսայի Հասան Զալալեանց**, Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 16):

¹¹⁸ *Շաղաղի* կոչվող քրդական ծագմամբ այս ցեղը հիշատակվում է ԺԶ դարի քուրդ հեղինակ Շարաֆ-խան Բիթլիսիի «Շարաֆ-նամե» երկում որպես Զազիրայի (Միջագետքի) նահանգներից մեկում ապրող քրդական չորս աշիրայություններից մեկը (**Ша-**

раф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-наме, т. I, Москва, 1967, с. 206). Անգլիացի ճանապարհորդ Ջ. Բելի տեղեկություններով (1715 թ.)՝ Մուղանի դաշտը ռուսներն էին այդպես կոչում, իսկ պարսիկներն այն անվանում էին Քուրդիստան՝ նշելով, որ քրդերն այստեղ ապրում էին ողջ տարին (Дж. Белл, Белевы путешествия чрез Россию в разные Азиатския земли, а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, ч. 1 [Путь в Персию и Китай], Перевел с французскаго Михайло Попов, СПб., 1776, с. 62).

¹¹⁹ *Շահսևաններ* էր կոչում (*շահին սիրողներ*) իրանի տերության հյուսիսարևմտյան տարբեր հատվածներում գտնվող բազմաթիվ ցեղային խմբերի ամբողջությունը (R. Tapper, *Frontier nomads of Iran. A political and social history of the Shahsevan*, Cambridge University Press, 1997, p. 24; նույնի՝ *Shāhsevan in Safavid Persia*, – «Bulletin» of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. 37, № 2 /1974/, p. 321-354). Շահսևան կարող էին դառնալ նաև ոչ թյուրքական ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, օրինակ՝ կովկասյան ժողովուրդներ, քրիստոնյաներ (տե՛ս Գ. Асатрян, *Этническая композиция Ирана: от «Арийского простора» до азербайджанского мифа*, Ер., 2012, с. 54, прим. 23). Շահսևանները ձմռան ամիսներին բնակվում էին Շաքրանի մահալում, որի իրավունքը ստացել էին Ղուրայի Հուսեյն Ալի և Ֆաթի Ալի խաներից (տե՛ս Փ. Симонич, *Описание Южного Дагестана*. 1796 г., – *История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв.* Архивные материалы, Под ред. М. Косвена и Х. Хашаева, Москва, 1958, с. 147).

¹²⁰ Շուշի բերդաքաղաքը հիմնադրվել էր 1754 թ. և 1780-ական թվականներին քարե ամուր պարիսպներով քաղաք էր, որը պաշտպանում էին տարբեր տրամաչափի մինչև 50 թնդանոթ (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 53). Ըստ ԺԹ դ. առաջին

քառորդի տվյալների՝ քաղաքը բաժանված էր երեք թաղամասերի՝ Թաքրիզլիի (Թաքրիզեցոց), Ղազանչալիի (Ղազանչեցոց) և Ազլիսիի (Ազուլեցոց): Ст'у Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником **Могилевским** и полковником **Ермоловым 2-ым**, Тифлис, 1866, с. 8).

¹²¹ Շահնազարը Արցախի հինգ մելիքական տներից մեկի՝ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմից էր (նրանց տոհմաձառի մասին տե՛ս **Ա. Մաղալյան**, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Եր., 2007, էջ 158-198): Նա հարգանք և վստահություն էր վայելում Ղարաբաղի խաների մոտ: Այսպես՝ երբ Փանահ խանն իր իշխանության սկզբում ֆինանսական օգնության կարիք ուներ, ապա դիմում է Շահնազարին: Վերջինս քաղաքական հաշվարկներից ելնելով՝ իր դուստր Հուրզադ խանումին կնության է տալիս Իբրահիմ խանին (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուն**, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ **Ք. Կոստիկյանի**, Եր., 2000, էջ 42): Սակայն Մելիք-Շահնազարի ազգադավ գործունեության հետևանքով Փանահ խանը ներթափանցեց Արցախ՝ տիրելով Շուշիի անառիկ բերդին: Վարանդայի մելիքը չկարողանալով պայքարել իրեն թշնամացած Արցախի մյուս մելիքների դեմ՝ դաշնակցեց Փանահի հետ. «Մելիք-Շահնազարն, տեսեալ զտկարութիւն իւր, ի հոգս անկաւ զհետևանաց գործոյն և եկն առ գերաստիջան խանն, որում և ծառայէր հաւատարմութեամբ» (**Միրզա Ադիգյոզալ-բէկ**, Ղարաբաղ-նամէ, աշխատասիրությամբ՝ **Ա. Մաղալյանի**, Եր., 2016, էջ 44):

¹²² Ավանդության համաձայն՝ Ղարաբաղի խաները ծագում էին թյուրքական *ջևանշիր* ցեղախմբի *սարաջալու* ցեղից (**Мирза Джемал Джевانشир Карабагский**, История Карабага, Баку, 1959, с. 67). Իբրև թե նրա առաջնորդներից մեկը, լքելով իր

հայրենիքը, հաստատվում է Լոռիում, ապա ծառայության մտնում Գանձակի խաների մոտ: Այստեղից էլ անցնում է Ղարաբաղ, միանում ջևանշիր ցեղին և ամուսնանում: Նա մի որդի է ունենում Ալի անունով, որին գունատ դեմք ունենալու համար կոչում էին *Սարիջե* (դեղնավուն): Վերջինիս գլխավորած խմբավորումը կոչվում է *Սարիջե-ալիլու*: Նրա ունեցվածքը ժառանգաբար անցնում է որդուն՝ Իբրահիմ աղային, որի ավագ որդին՝ Ֆազլ Ալի բեկը դառնում է Նադիր շահի իշիք-աղասիի զինվորներից մեկը: Երբ նա սպանվում է ռազմի դաշտում, շահն իր մոտ ծառայության է կանչում Իբրահիմի կրտսեր որդուն՝ Փանահ Ալիին (*Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով*, նշվ. աշխ., էջ 46-47):

- ¹²³ Փանահ խանին հաջողվում է փախչել շահի ծառայությունից և անցնել Ղարաբաղ, որտեղ թյուրքական ջևանշիր, օթուզիքի, քյաբիրլու, ինչպես նաև խորասանից Վրաստան վերադարձած այլ ցեղերի հետ ավազակային հարձակումներ է գործում: Նադիր շահի մահից հետո (1747 թ.) նա հնազանդություն է հայտնում Ադիլ շահին (1747-1748), նրանից խալաթ, սուր և խանության ռաղամ ստանում (*Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով*, նշվ. աշխ., էջ 47-48): 1749 թ. հիմնում է Թառնակյուտ բերդը, Շահբուլաղ աղբյուրի մոտ, որից էլ բերդը ստացավ նոյն անունը (*Միրզա Ադիգյոզալ-բեկ*, Ղարաբաղ-նամե, Աշխատասիրությանը՝ Ա. Մաղալյանի, Եր., 2016, էջ 42-43: Ղարաբաղի խանության ձևավորման մասին տե՛ս А. Магальян, Арцахские меликства и возникновение карабахского ханства, – «Русский сборник: Исследования по истории России», Ред. О. Эльдман, т. VIII, Москва, 2010, с. 7-25).

- ¹²⁴ Հավանաբար, Իբրահիմ խանը միայն որոշ շինարարական աշխատանքներ է իրականացրել, քանի որ Շուշիի բերդը գոյություն ուներ առնվազն ԺԸ դարի սկզբից (Армяно-русские отношения в первой трети века, т. II, ч. I, Ер., 1964, с. XLI).

- ¹²⁵ Գանձակի, Ղարադաղի, Նախիջևանի և Արդեբիլի խաները դեռևս Փանահ խանի օրոք էին հնազանդվել Ղարաբաղի տիրակալին: Վերջինս կառավարիչներ և փոխանորդներ էր նշանակում այդ վայրերում ու պատանդներ պահում Թառնակյուտ ամրոցում (**Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, նշվ. աշխ., էջ 54):
- ¹²⁶ Ա. Սուվորովի 1780-ական թթ. սկզբի տվյալներով՝ Ղարաբաղի խանի զինված ուժերը՝ բաղկացած պարսիկներից և հայերից, կարող էին հասնել 1000 հետևակի և 5000 հեծյալի (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, л. 53).
- ¹²⁷ Այսրկովկասյան մյուս տիրակալների օրինակով Ղարաբաղի խանը նույնպես անհրաժեշտության դեպքում դիմում էր վարձու լեզգիների ուժին (տե՛ս ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 18, վավ. 195, էջ 30):
- ¹²⁸ Խանության կլիման մաքուր էր («առողջ»), բազմաթիվ արոտավայրերը հնարավորություն էին տալիս անասնապահությունը զարգացնել, իսկ բնակիչները հարուստ էին (տե՛ս СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, л. 53).
- ¹²⁹ Կողմերի միջև պայքարը սրվում է 1780-ական թթ., երբ Գեորգիևսկի դաշնագրով տարածաշրջանում ամրապնդվում են Ռուսական կայսրության քաղաքական դիրքերը: Այդ ընթացքում Ֆաթի Ալի խանն ապաստան է տալիս Իբրահիմի եղբայր Մեհրալի խան Ջևանշիրին, իսկ Ղարաբաղի խանը հովանավորում էր Շամախիի խաներին:
- ¹³⁰ Ավարտելով արշավանքը Նախիջևան՝ Իբրահիմը 1785 թ. ձեռնամուխ եղավ դեպի Խոյ արշավանքին: Սակայն արշավանքն անհաջող ընթացք ունեցավ, և նա Ջաֆար Ղուլի խանի հետ հաշտություն կնքեց (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, էջ 65):
- ¹³¹ Նկատի ունի Երևանի խանությունը՝ Չուխուր-Սա'ադը:
- ¹³² Ավարիայի Օմար խանի քույր Աղա Բիքեն Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի կինն էր, որով նա քաղաքական դաշինք էր հաստատել Դաղստանի ամենահզոր տիրակալներից մեկի հետ: Իբրահիմ խանը ազգակցական կապեր ուներ նաև շահսևանների, Ղա-

րադադի, Խոյի և Գանձակի խաների հետ (տե՛ս **Мирза Джемал Джеваншир Карабагский**, նշվ. աշխ., էջ 79):

¹³³ Ղարաբաղի Փանահ խանը մահացել է 1760-ական թթ. սկզբին, իսկ Իբրահիմ խանը, տարեգրի փոխանցմամբ, իշխանության էր եկել 1762 թ. (հմմ. **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, նշվ. աշխ., էջ 63):

¹³⁴ Գանձակը արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է նաև որպես Ջանզա՝ Առան երկրի մայրաքաղաք, նրա «մեծագույն քաղաքը», որին ժողովուրդը կոչում էր նաև Քանջա (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Եր., 1965, էջ 50, 104):

¹³⁵ ԺԸ դարի երկրորդ կեսին քաղաքը պաշտպանված էր քարե ամուր պարիսպներով և մինչև 40 թնդանոթով (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, л. 53).

¹³⁶ Շահ Աբբաս Բ-ից սկսած Գանձակում և Ղարաբաղում դաջարական զիադոլլի ցեղից խաներ էին իշխում: Շահական գրագրություններում նրանք «Ամիր-ալ-ումարա, Գանձակի և Ղարաբաղի բեկլարբեկ Ղաջար Զիադոլլի» տիտղոսով էին հիշատակվում (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, էջ 38):

¹³⁷ Ֆաթի Ալի խանը խնդրում է Իբրահիմին ազատ թողնել Գանձակի խանին՝ փոխարենն առաջարկելով բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Ղարաբաղի խանի հետ (РГВИА, փ. 52, օռ. 1/194, д. 331, ч. 6, 1784 г., л. 33).

¹³⁸ Հերակլ Բ արքան և Իբրահիմ խանը գրավում են Գանձակը և նրանից ստացվող եկամուտները կիսում (տե՛ս РГАДА, ГАРИ, р. 23, д. 13, ч. 7, л. 246).

¹³⁹ Իրականում պետք է լինի 1784 թվական:

¹⁴⁰ Գանձակի պատկանելության հարցի շուրջ Հերակլն իր անհանգստությունն էր հայտնում Պ. Պոտյոմկինին 1784 թ. փետրվարի 15-ի նամակում: Հիմնավորելով, որ Գանձակը պատմականորեն պատկանել է վրաց արքաներին, նա խնդրում էր, որ երբ ու-

սական իշխանությունները քննության առնեն Իբրահիմ խանի խնդրանքը ճանաչել ռուսական գերիշխանությունը, ապա Գանձակի հարցը լուծելիս հաշվի առնել նրա անցյալը՝ նշելով, որ Ստ. Բուռնաշևի գծած տարածաշրջանի քարտեզի վրա Գանձակը մտնում էր Վրաստանի կազմի մեջ (Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х-начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, вып. I, Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, Тбилиси, 1980, с. 140).

¹⁴¹ Գանձակը հայաբնակ հնագույն քաղաքներից էր, որտեղ ԺԸ դ. երկրորդ կեսին մեծաքանակ հայ բնակչություն կար: Տե՛ս, օր.՝ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), թարգմանեց՝ **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Եր., 1955, էջ 152:

¹⁴² Ղազախ ցեղը ղզլբաշական ցեղերից մեկն էր (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 92, 134):

¹⁴³ 1736 թ. Մուղանի դաշտում հրավիրած ժողովին Գանձակի խաները դեմ են արտահայտվում, որ Նադիր Ղուլի խանն Իրանի շահ հռչակվի (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, էջ 39): Որոշ ժամանակ անց շահը բորչալու և ղազախ ցեղերին հանձնում է Վրաստանի վալիի ենթակայությանը, Ղարաբաղի մի քանի ցեղերի հրամայում է հեռանալ Խորասան, իսկ Ղարաբաղի հինգ մահալներում հայ մելիքներ է նշանակում, որոնք ենթարկվելու էին շահական արքունիքին՝ թուլացնելով Գանձակի խաների իշխանությունը (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, էջ 39):

¹⁴⁴ Ըստ Աբրահամ Կրետացու՝ 1740-ականներին Երևանի խանությունը բաժանված էր ինը վարչական շրջանների՝ մահալների: Դրանք էին Կարբիի, Ղըրխբուլաղի, Շորագյալի, Իկտիրի, Ծաղկաձորի, Գեղարքունիքի, Ապարանի և Շիրակավանի մահալները (**Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացույ**՝ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին պարսից, էջ 61-62):

¹⁴⁵ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները Սեֆյան պետության Չուխուր-Սա'ադի բեկլարբեկության նահանգներն էին: Նադիր շահը Երևանի կառավարիչ և բեկլարբեկ էր նշանակել Մուհամմադ Ռեզա խանին: Հետագայում Երևանի կառավարչին տրվում է նաև սարդարի՝ զորքի գերագույն հրամանատարի պաշտոնը: Նադիր շահի մահից հետո Երևանը ևս կիսանկախ կարգավիճակ է ձեռք բերում: Վրաց աղբյուրի փոխանցմամբ՝ Հերակլ արքան 1760 թ. Իրանի տիրակալ Քերիմ խան Չենդից ուղերձ է ստանում՝ օգնել բռնելու աֆղան խռովարար Ազադ խանին՝ փոխարենը խոստանալով Երևանի խանությունը: Քերիմ խանը պահում է խոստումը և գերեվարած Ազադ խանին ստանալուց հետո Երևանի խանին այսպիսի նամակ է գրում. «Որքան էլ պետական հարկ լինի քեզ վրա դրված, բոլորը Իրակլի թագավորին պիտի տաս և նրան հնազանդվես, ինչպես էլ հնազանդության կարգն է» (Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ, էջ 176): 1779 թ. Երևանի Հուսեյն Ալի խանը (1762-1783), օգտվելով Իրանում Քերիմ խան Չենդի մահվան (1779 թ.) հետևանքով առաջացած խռոնակ իրավիճակից, հրաժարվում է ենթարկվել Հերակլին (տե՛ս Պ. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 73).

¹⁴⁶ Համաձայն մի անանուն վրաց սկզբնաղբյուրի (1769 թ.)՝ Երևանի խանի զինվորական հնարավորությունները չէին գերազանցում 2000 զինվորը (Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ, էջ 153): Ըստ Ա. Սուվորովի՝ Երևանի խանը մարտի դաշտ կարող էր հանել մինչև 1000 հետևակ և հեծյալ, իսկ քաղաքը պաշտպանված էր քարե ամուր պարիսպներով և շուրջ 40 թնդանոթով (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 54):

¹⁴⁷ ԺԶ դարում Մակուն հանդիսանում էր քրդական *մահմուդի* ցեղի տիրույթը՝ կառավարվելով բեկի կողմից: Սակայն ԺԷ դ. 30-ական թթ. քրդական այդ ցեղը գրկվում է իր տիրույթից՝ թուրք-իրանական ռազմական բախումների ընթացքում թուրքերին

պաշտպանելու համար: Շահը Մակուն որպես օլքա փոխանցում է ղզլբաշական *բայաթ* ցեղին, որի տիրապետությունն այստեղ շարունակվում է մինչև 1923 թ.: Մակունի Ահմեդ խան հաքիմը 1747 թ. գտնվում էր Նադիր շահի շքախմբում Խորասանում, երբ նրա դեմ կազմակերպվում է մահափորձ: Ահմեդ խանն առևանգում է շահի կանանցից մեկին, զավթում մեծաթիվ գանձեր և փախչում Մակու (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 130):

¹⁴⁸ Թումանը դրամական միավոր է, որը հավասար էր 10000 դինարի: Միջին դարերում թումանի և դինարի փոխարժեքը նվազման միտում է ունեցել: ԺԸ դ. առաջին կեսին մեկ թումանը հավասար էր 19 ուրլու (տե՛ս **Л. Богданов**, *Персия*, СПб., 1909, с. 96).

¹⁴⁹ Հուսեյն Ալի խանը մահացել էր ծանր հիվանդությունից հետո (ՄՄ, ձեռ. 2803, էջ 179ա):

¹⁵⁰ Երևանի խանությունում Հուսեյն Ալի խանի ավագ որդի Ղուլամ Ալիին 1783 թ. նոյեմբերին խան են հռչակում Հերակլ արքայի համաձայնությամբ (ՄՄ, ձեռ. 2803, էջ 179ա): Սակայն 1784 թ. հունիսի 7-ին նա Երևանի հրապարակում գնդակահարվում է Բունյաթ Ալի անունով մի պարսիկի ձեռքով (**А. Иоаннисян**, *Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия*, Ер., 1990, с. 266-267). Խան է հռչակվում Հուսեյն Ալի խանի անչափահաս որդին՝ Մահամմադը, որի մայրը թիֆլիսցի մի քրիստոնյա էր (տե՛ս **С. Бурнашев**, *Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского*, с. 25-26).

¹⁵¹ Յակուտ ալ-Համադիի խոսքով՝ Նախիջևանը քաղաք էր Ադերբայջանի ծայրամասում (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Եր., 1965, էջ 117): Դեռևս ԺԶ դարում Նախիջևանի հարուստ շրջանը հանդիսանում էր *ուսթաջլու* ղզլբաշական ցեղի *քենգերլու*

ցեղախմբի ժառանգական օլքան: Աբբաս Ա շահի ժամանակ Նախիջևանի հաքիմ և ցեղի առաջնորդ էր Մաղսուդ-Սուլթան քենգերլու-ուսթաջլուն (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 132): Նադիր շահի օրոք Նախիջևանն անջատվել էր Չուխուր-Սա'ադի վիլայեթից և կառավարվում էր շահի նշանակած հաքիմի ու կառավարչի միջոցով: Նադիր շահից հետո Նախիջևանում խան է հռչակվում Հեյդար Ղուլին, որը հալածանքներ է սկսում խանության հայերի նկատմամբ (**Հ. Միր. Չամչեանց**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թ.), հտ. Գ, Եր., 1984, էջ 842): Հայերի վիճակը փոքր-ինչ բարելավվում է Բեհնամ խանի օրոք (1749 թ.), սակայն Նախիջևանից անջատվում և Ղարաբաղի խանությանն են անցնում Մեղրիի և Կապանի շրջանները: Թավրիզի բեկլարբեկի աջակցությամբ Հեյդար Ղուլի խանը վերադարձնում է Նախիջևանի խանությունը, սակայն 1751 թ. Իրանի գահի հավակնորդ Ազադ խանը Նախիջևանում վերականգնում է Բեհնամ խանի իշխանությունը (**Հ. Միր. Չամչեանց**, նշվ. աշխ., հտ. Գ, էջ 55):

- ¹⁵² Խոսքը Նախիջևանի երկու եղբայր խանների՝ Ջաֆար Ղուլիի և Աբաս Ղուլիի մասին է, որոնք անհաշտ էին միմյանց հետ: Այդ պատճառով էլ Քերիմ խանը նրանց Շիրազ է տանում և պատանդ պահում, իսկ խան է նշանակում Շուքրուլլա խանին: Նա սերտ կապեր ուներ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հետ, որն էլ, օգտվելով Քերիմ խանի մահից հետո Իրանում տիրող խառնակ վիճակից՝ զորք է տրամադրում Շուքրուլլա խանին՝ Խոյի Ահմեդ խանի դեմ կռվելու համար: Վերջինս միավորվում է Ուրմիայի Իմամ Ղուլի խանի հետ և ջախջախում Նախիջևանի խանի զորքը: Խանը սպանվում է մարտի դաշտում, և նոր խան է հռչակվում սպանվածի հորեղբոր որդին՝ Աբաս Ղուլի խանը, սակայն Խոյի և Ուրմիայի խաները անողորք պայքար են սկսում նրա դեմ՝ Նախիջևանին տիրելու նպատակով: Աբաս Ղուլին օգնության խնդրանքով դիմում է Հերակլ արքային (РГВИА, փ. 52,

օտ. 194, Ժ. 286, Կ. I, 1783, Ն. 361), որն էլ Երևանի խանին հրամայում է զորք տալ Աբաս Ղուլիին: Ըստ Վ. Գրիգորյանի՝ Երևանի Ղուլամ Ալի խանը, վախենալով Այսրկովկասում Ալի Մուրադ Ջենդի ազդեցության ուժեղացումից ի դեմս Չանարղուլիի (իմա՝ Ջաֆար Ղուլի)՝ ռազմական օգնություն է տրամադրում Աբաս Ղուլի խանին. տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958, էջ 84-85: Վերջինիս իշխանությունը վերականգնվում է մինչև Ալի Մուրադ խան Ջենդի Իրանի մեծ մասում հաստատվելը: Թավրիզի Նաջաֆ Ղուլի և Խոյի Ահմեդ խաների խնդրանքով՝ իշխանությունն անցնում է Շիրազում որպես պատանդ գտնվող եղբայրներից Ջաֆար Ղուլի խանին, իսկ Աբաս Ղուլին անցնում է Թիֆլիս և օգնություն խնդրում՝ խոստանալով հնազանդվել ռուսական գահին (Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 84-86): Հերակլ արքայի հորդորով Աբաս Ղուլին անցնում է Երևան, բայց Հուսեյն Ղուլի խանի հանկարծակի մահն ի չիք է դարձնում Նախիջևանի խանությունը վերադարձնելու վրացական ծրագրերը:

¹⁵³ Խոյի Ահմեդ խանը 1784 թ. Հերակլ արքային գրում էր, որ եթե վրաց տիրակալը Աբաս Ղուլի խանին չգերադասի իրենից՝ Խոյի խանից, և աջակցի Ալի Մուրադ խան Ջենդի օգնությամբ իշխանության եկած Ջաֆար Ղուլի խանին, ապա ինքը շնորհակալ կլինի: Հակառակ դեպքում Ահմեդ խանն առաջարկում էր Նախիջևանի ժողովրդին հարցնել, թե ում է նա ուզում տեսնել խանի պաշտոնում՝ Աբաս Ղուլիի՞ն, թե՛ Ջաֆար Ղուլիին (Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии, с. 145).

¹⁵⁴ Քրիստոնյաներից բացի Նախիջևանում ապրում էին *քենգերլու* (920) և *քալաջարի* ցեղերի քրդեր (660) տուն (Статистическое описание Нахичеванской провинции, Составленное В. Григорьевым, СПб., 1833, с. 30, 32).

- ¹⁵⁵ Խոյը ԺԷ-ԺԸ դարերում միավորվել էր Սալմաստի հետ, որը ԺԶ դարից սկսած կառավարվում էր քրդական *դումբուլի* ցեղի կողմից՝ դառնալով Ժառանգական տիրույթ (**И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 129):
- ¹⁵⁶ Արդաբիլը կամ Արտավիլը արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես Ադերբայջանի հայտնի քաղաքներից մեկը (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Եր., 1965, էջ 13):
- ¹⁵⁷ Թավրիզը կամ Թեբրիզը Ադերբայջանի ամենանշանավոր քաղաքներից է, շքեղ ու բազմամարդ, շրջապատված ամրաշեն պարիսպներով, թրծված աղյուսից և գաջից կառուցված: Նրա միջով այգեստանների կողմից անցնում են գետակներ: Այստեղ պտուղները խիստ էժան են և ընտիր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Եր., 1965, էջ 40): ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Թավրիզը վաճառաշահ և հարուստ քաղաք էր, որտեղ շատ մետաքսագործական ֆաբրիկաներ կային: Նրա խանը կարող էր մինչև 5000 հետևակ և 3000 հեծյալ զորք հավաքել (տե՛ս СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 54):
- ¹⁵⁸ Էվլիյա Չելեբիի վկայությամբ՝ Թավրիզում 42 հայկական եկեղեցի կար (**Эвлия Челеби**, Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века, Вып. III, Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, Москва, 1983, с. 136):
- ¹⁵⁹ Ըստ ԺԳ դարի արաբ աշխարհագիր Յակուտ ալ-Համավիի՝ Մարանդը Ադերբայջանի նշանավոր քաղաքներից էր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Եր., 1965, էջ 109): Շահ Աբբաս Ա-ն Մարանդը 1603 թ. որպես օլքա հանձնում է քրդական *դումբուլի* ցեղի առաջնորդ Ջեմշիդ Սուլթանին (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 129):

¹⁶⁰ Արաբական աղբյուրների փոխանցմամբ՝ Մարաղան Ադերբայջանի ամենահռչակավոր մեծ քաղաքն էր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 107): ԺՀ դարում Մարաղան կառավարվում էր ուսթաջլու ցեղի հաքիմների կողմից: ԺՀ դ. 80-ական թթ. թուրք-իրանական պատերազմի ընթացքում սուլթան Մուրադ Գ-ն այն փոխանցում է քրդական մուկրի ցեղի առաջնորդ Ամիրե փաշային: Շուտով նա վտարում է նախկին հաքիմին, և Մարաղան ստանում է առանձին տիրույթի՝ վիլայեթի կարգավիճակ, բեկլարբեկի գլխավորությամբ: Որոշ ժամանակ անց սուլթանը Մարաղան վերցնում է մուկրի ցեղից և կառավարման հանձնում Թավրիզի բեկլարբեկին: Թուրք-իրանական պատերազմից հետո Մարաղան անցնում է շահ Աբբասին, որն էլ այն հանձնում է Կուբատ խան մուկրիին, սակայն 1610 թ. նկատելով մուկրի ցեղի անհնազանդությունը՝ կազմակերպում է նրանց կոտորածը: Շահը Մարաղան փոխանցում է մուքադամ ղզլբաշ ցեղին, որն էլ այնտեղ ժառանգական իրավունքով իշխում է մինչև 1909 թ. (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 129): ԺՀ դարում քաղաքն ուներ 7160 տուն, 11 «իրաշալի բաղնիք», 1000 զինվոր և 3000 առևտրական տաղավար: Մարաղան հարուստ էր խաղողի ու նռան այգիներով, բանջարանոցներով (տե՛ս **Эвлия Челеби**, նշվ. աշխ., էջ 139):

¹⁶¹ Ուրմիան արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես Ադերբայջանի հին ու ընդարձակ քաղաք: «Բարեբեր, պտղառատ ու ընդարձակ այգեստաններով, առողջարար կլիմայով օժտված և ջրառատ քաղաք է», – գրում էր Յակուտ ալ-Համավին (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 16): ԺՀ դարում Ուրմիան պատկանում էր քրդական բարադոստ ցեղին, իսկ շահ Աբբաս Ա-ի օրոք նրա կառավարիչը ստանում է խանի տիտղոս: Սակայն 1610 թ. Ուրմիայի Ամիր խանն ապստամբում

է շահի դեմ, բայց պարտություն է կրում և կորցնում իր տիրույթները: Շահի որոշմամբ՝ տիրույթների մի մասը փոխանցվում է ջալալիների առաջնորդ Մուհամմադ փաշա Քալանթար օղլուն, իսկ Ուրմիան՝ Ադերբայջանի բեկլարբեկ թուրքմեն Փիր Բուդաղ խանի ժամանակավոր կառավարմանը: Շուտով Ուրմիան կառավարման է տրվում Մարաղայի հաքիմ Ադա խան մուքադամին: 1628 թ. Ուրմիան անցնում է ղզբաշ ցեղախմբի աֆշար ցեղից Քյալբ Ալի սուլթանին: Աֆշարների տիրապետությունը Ուրմիայում շարունակվում է մինչև 1868 թ. (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 128):

¹⁶² Ուրմիայում շուրջ 200 ասորական գյուղ կար, իսկ Օսմանյան կայսրության սահմաններում՝ շուրջ 20000 ընտանիք: Գեներալ-ֆելդմարշալ Գ. Պոտյոմկինի փոխանցմամբ վերջիններս նեստորականներ էին, ունեին իրենց եպիսկոպոսը և Ռուսական կայսրության միջոցով թուրքական լծից ազատագրություն էին «փնտրում» (РГВИА, ֆ. 52, օռ. 1, № 29, л. 57).

¹⁶³ Ըստ Ա. Սուվորովի տեղեկությունների՝ Խոյն ամուր քարե պարիսպներով շրջապատված քաղաք էր, որտեղ տեղադրված էր մոտ 30 թնդանոթ (СПФ АРАН, ֆ. 99, օռ. 2, № 13, л. 54).

¹⁶⁴ Իրականում Խոյի խանը կարող էր մինչև 6000 զորք հավաքել (СПФ АРАН, ֆ. 99, օռ. 2, № 13, л. 54).

¹⁶⁵ Ոչ միայն պարսիկներին, այլև ասիական երկրների բոլոր բնակիչներին, հեղինակի կարծիքով, հատուկ էր փոփոխականությունն ու անսահման կեղծավորությունը:

¹⁶⁶ ԺԸ դ. երկրորդ կեսին Ռեշտը Գիլան նահանգի կենտրոնն էր, ոչ այնքան ամուր, քան Բաքու քաղաքը, սակայն երեք անգամ մեծ: Ռեշտում արտադրվող մետաքսն իր որակական հատկանիշներով գերազանցում էր Շամախիի և այլ վայրերի մետաքսին: Ռեշտի խանը հարկատու բնակչությունից հավաքում էր կես միլիոն, իսկ մաքսերից ու առևտրից՝ մեկ և կես միլիոն ռուբլի: Խանը նաև ռազմական նավեր ուներ, որոնց վրա 4-6

թնդանոթ էր տեղադրված, իսկ Վուլգայի վրա մինչև 500 մանր առևտրական նավակներ ուներ (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 44). Ըստ Ա. Սուվորովի՝ Գիլանի բնակիչները շիա դավանանքի էին: Խանի տրամադրության տակ էին 1000 հեծյալ և մոտ 5000 հետևակ (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 45).

¹⁶⁷ Գիլանի Հեդայաթ խանի մասին Ա. Սուվորովը խոսում էր որպես խորամանկ և Դերբենդի խանից (իմա՝ Ղուբայի Ֆաթի Ալիից) ոչ պակաս ստախոս մարդու (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 44).

¹⁶⁸ Նրա մասին որևէ տեղեկություն հայթայթել մեզ չի հաջողվել:

¹⁶⁹ Հիջրայի 1200 թվին նա (1785/6 թ.) հիշատակվում է որպես Զեն-ջանի կառավարիչ, ابو الحسن غفاری کاشانی, گلشن مراد, باهتمام طباطبائی، تهران، 1369, ص. 717-718:

¹⁷⁰ محمد فتح الله ساروی، تاریخ محمدی، تهران 1371, ص. 115.

: Նրա մասին տե՛ս նաև СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13. ռ. 3.

¹⁷¹ Մազանդարանը գտնվում էր ծովի ափին, իսկ քաղաքի պատերին տեղադրված էին շուրջ 60 թնդանոթներ (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 52).

¹⁷² Արդալանի և Քուրդիստանի վալի:

محمد فتح الله ساروی، تاریخ محمدی، تهران 1371, ص. 152.

¹⁷³ ابو الحسن غفاری کاشانی، گلشن مراد، باهتمام طباطبائی، تهران، 1369, ص. 537.

¹⁷⁴ ابو الحسن غفاری کاشانی، گلشن مراد، باهتمام طباطبائی، تهران، 1369, ص. 231.

¹⁷⁵ Հիջրայի 1191 թ. (1777 թ.) Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարը Քյալբա՛լի խան Խալաջին նշանակում է Ղումի վիլայեթի կառավարիչ: ابو الحسن غفاری کاشانی، گلشن مراد، باهتمام طباطبائی، تهران، 1369, ص. 698.

¹⁷⁶ Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

¹⁷⁷ Նրա մասին տե՛ս СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 9.

¹⁷⁸ Հիջրայի 1196 թվականին (1781/1782 թ.) նշվում է որպես Թաբասի կառավարիչ (ابو الحسن غفاری کاشانی، گلشن مراد، باهتمام طباطبائی،) تهران، 1369, ص. 639.

¹⁷⁹ Հիշատակվում է որպես Յեզդի կառավարիչ հիշրայի 1172-1196 թթ. (1758-1781/1782 թթ.) (ابو الحسن غفاری کاشانی، گلشن مراد، باهتنام) 523-522, 150, 94, ص. 1369, تهران, طباطبائی)

¹⁸⁰ ԺԸ դ. երկրորդ կեսին Սպահանը լավ ամրացված քաղաք էր, ուր 40000 բնակելի քարե տներ կային: Բազմաթիվ ֆաբրիկաները նպաստում էին արհեստների, իսկ 3000 կրպակները՝ առևտրի զարգացմանը: Հյուրընկալության տների թիվը հասնում էր 250-ի, իսկ շահի պալատը մի հսկա շինություն էր: Ըստ Ա. Սուվորովի հաղորդումների՝ ջուլայեցի հայերի տների թիվը 2000 էր՝ նախկին 15000-ի փոխարեն: Սպահանի տարեկան եկամուտը կազմում էր մինչև 2 միլիոն ռուբլի, իսկ զորքի թիվը հասնում էր 10000-ի (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, лл. 10-11).

¹⁸¹ Նադիր շահի մահից հետո իշխանությունը զավթած Ադիլ շահը հրամայում է ոչնչացնել Թահմասպ Ղուլի խանի երկու ավագ որդիներին, իսկ մյուսներին շղթայակապ բերել իր մոտ: Վերջիններիս թունավորում են, բայց պատանի արքայազն Շահոռխ Միրզան հրաշքով կենդանի է մնում և ուղարկվում է Մեշհեդ՝ տեղավորվելով հարեմում (Picault Ch., Histoire des révolutions de Perse pendant la durée du dix-huitième siècle de l'ère chrétienne, vol. II, 1810, Paris, p. 309). Շուտով Մեշհեդի ավագանին Շահոռխին ճանաչում է Խորասանի տիրակալ (Picault Ch., նշվ. աշխ., էջ 340): 1749 թ. նա հաշվեհարդար է տեսնում Իրանի գահի համար պայքարող Իբրահիմ խանի և Ադիլ շահի հետ:

¹⁸² Սեֆյան Իրանի պետական կարգում գոյություն ունեցող չորս բարձրաստիճան բեկլարբեկներից մեկը Լուրիսթանի կառավարիչն էր՝ վալին, իսկ հաջորդ երեքը՝ Արաբիստանի (ներկայիս Իրանի Խուզիստան նահանգի մաս), Քուրդիստանի և Վրաստանի (տե՛ս Мухаммад-Рафи' Ансари, Дастур ал-мулук, Ташкент, 1991, с. 23-24).

¹⁸³ Շիրազ քաղաքը 1780-ական թթ. ամուր քարե պարիսպներով էր պաշտպանված: Շիրազում բնակելի տների թիվը հասնում էր 15000-ի, իսկ տաղավարներինը և հյուրանոցներինը՝ համապատասխանաբար 1500 և 30: Շիրազ քաղաքի զորքի քանակը չէր անցնում 30000-ը: Քերիմ խանի որդուն պատկանող քաղաքի եկամուտները կազմում էին 4 միլիոն ուրվի: Ա. Սուվորովը նշում էր, որ Նադիր շահից հետո Շիրազում մնացած հարստությունը հաշվվում էր մինչև 10 միլիոն ուրվի, թանկարժեք քարեր և մարգարիտ (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, л. 13).

¹⁸⁴ Վեյս Մուրադ խան Ջենդը Ալի Մուրադ խանի հորեղբորորդին էր: ابن عبد الكريم على رضا شیرازی تاریخ زندیه، تهران 1365، ص 52

¹⁸⁵ Քուրդիստանի վալի Խոսրով խանը նույնն է, ինչ վերը նշված Արդալանի Գորսո խանը: Տե՛ս վերևում, ծնթ. 172:

SUMMARY

S. Burnashev titled the description of the political situation of the Islamic khanates located in South Caucasus and even more south "Description of the regions of Azerbaijan in Persia and their political status". The voluminous monograph with this headline was published in 1793 in Kursk. Paying tribute to his historical memory the author uses the name of Azerbaijan for the covered areas. Talking about it the author meant the administrative unit of Azerbaijan, one of the four in the administrative-political and financial system of Safavid state (16th-18th centuries) which were: Iraq, Fars, Azerbaijan and Khorasan. The administrative unit of Azerbaijan united the biglarbigis of Atropatene (the center Tabriz), Chukhursaad (the center Erivan), Karabakh and Shirvan.

Taking into account the following circumstance S. Burnashev called "khans of Azerbaijan" not only the governors of Maragha, Tabriz, Ardabil, but also the khans of Yerevan, Shaki, Shirvan, Baku, Nakhijevan, Ganja and Karabagh. This circumstance causes misunderstanding in the Soviet historiography. Thus, in his study of "The historical review of the Azerbaijan in XVIII century", V. Leviatov used this fact to justify the thesis of the Soviet historiography, according to which the historical-geographical term of Azerbaijan included also the territories (the political borders of the Soviet, but now the Republic of Azerbaijan) that stretched north from the Aras river by "ensuring" the existence of so-called Northern and Southern Azerbaijan and their historic right to reunite.

According to V. Leviatov, S. Burnashev's composition was not based on the information of Arabic and Persian written sources, but on the reports of the contemporaries who knew Azerbaijan well. Consequently, his work seemed to be focused on the pragmatic composition. Then he concluded that when S. Burnashev wrote his composition the contemporaries perceived the "ethnic commonality" of the people of Northern and Southern Azerbaijan which made possible for the two territories to unite. The inaccuracy of the following thesis on the Soviet historical science is also affirmed by the fact that in the main map of Persia formed by S. Burnashev in 1786 Azerbaijan was included in the Iranian state borders as an administrative and political inseparable part.

Finally, being a Russian high-ranking military and statesman, in the political orientation authorities of the South Caucasus S. Burnashev also does not overlook the Turkish factor. He observes the interests of the Ottoman Empire in the territories of the former Iranian state in the Russian-Turkish relations in 1780-s. In fact, his works was written in the 1780-s, during the period between the two Russian-Turkish war, when the Turkey had to abide the Treaty of Kuchuk Kainarji (1774).

Moreover, the Russian military-political forces were strengthened by the Treaty of Georgievsk (1783). However, the biggest political blow to the Ottoman Empire was the loss of Crimean Khanate. The supporters of the Caucasian policy of Turkey were the peoples of Dagestan (lezgins, avars and others) following the same religion and South Caucasian khanates. In this complicated geopolitical region, Ottoman Turks were focused on the above-mentioned, using religious and

confessional identity. In addition, they did not ignore the Kingdom of Imereti. After the death of King Solomon I, an agha from the Ottoman Empire came to the Kutaisi for recognizing the Sublime Porte's power. In 1784 without waiting for the answer from Imereti the general field marschall G. Potemkin ordered S. Burnashev to leave Tbilisi and visit Kutaisi for preserving the stability of the imperial power by all means.

During the writing process S. Burnashev was focused both on the political views of the above mentioned khanates and authorities on the Kingdom of Kartli and Kakheti, and their trade-economic significance for the latter. He analyzes many issues of the political history of Transcaucasia, based on the interests of the Russian Empire. Being the witness and the active performer of the historical events, he did concise, often subjective, political analyzes. He strongly criticizes the "anti-Georgian" policy of the South Caucasian khans sometimes giving subjective qualifications. However, this does not mean that the author has misrepresented the historical events and facts.

S. Burnashev called khans and leaders "sovereign" or "dependent" indicating the political position and the status they had in the region. The orientation of the Russian and Ottoman empires and Iran to any khan depended on how they take into consideration the fact of the existence of that power and its political role. The author divides the South Caucasian "sovereign" rulers into "powerful" and "less powerful" conditioned by the circumstance how many fighters they could take to the battlefield and apply for the help of mercenaries including mountain dwellers (in the original lezgins). Speaking

about Fath-Ali Khan of Quba and Derbent, S. Burnashev rightly mentioned that he was descended from the Dynasty of Ghaytaghs. This fact proves that author accurately presents the history of the region pursuing a thorough study of the political events. This is considered to be one of the most remarkable historical virtues of S. Burnashev's composition.

S. Burnashev's language is precise and the speech is laconic. He wrote his thoughts in a laconic way with no allegory which is typical to the military man. From that perspective his work essentially differs from the writings of travelers, scientific expeditions, and trading agents of the time being free from the literary outpouring. However, in his brief composition he succeeded in presenting the political history of the region almost completely. It should be noted that being in Tbilisi, S. Burnashev has been able to give an accurate description of the political history of the region, the relationships between the khans, as well as details regarding their political orientation towards major countries in the region. Probably, the spy network reports were considered to be the informational base for S. Burnashev. According to one source, G. Potemkin wrote Empress Catherine II (1762-1796) about a young Assyrian who arrived in Tbilisi from Urmia. It seems that Russian representative in Tbilisi used King Erekle's spy network to collect information about Azerbaijani khanates and Iranian governors. Nowadays the following information can be clarified with help of Iranian sources.

S. Burnashev's composition mainly covers the political events and, as a military man, the author focuses his attention on the information about the armed forces of the South

Caucasian khanates. In parallel with the brief presentation of the political situation of khanates, S. Burnashev gives a general idea of the number of the houses of Christians living in the South-Eastern Caucasus. As mentioned above, S. Burnashev's composition differs from the works of other researchers and military men of the time with purely political description. Consequently, the basic information about Christians was conditioned by the importance of a reliable ethnic element in the region to the Russian Empire. Therefore, the presence of Christians in the South Caucasus in the second half of the 18th century was included in the context of the Russian military-political interests.

In addition, the composition was written on the assignment by Empress Catherine II as an inseparable part of S. Burnashev's political and diplomatic activities when being in the South Caucasus. So he has realized his "mission".

S. Burnashev has also a number of unpublished works, including cartographic works. When being in Georgia, he makes six maps of the region. The geographical knowledge of regions conveyed strategic and political significance aimed at facilitating the movement of Russian troops across the region. So S. Burnashev has created the map (1783) of the road stretched across the Caucasus Mountains leading to Tbilisi from Mozdok. The accompanying maps of the important territories of Kakheti, Imereti as well as the roads leading to Tbilisi from Kutaisi and to Pambak from Tbilisi were important for quick orientation and movement in the region. Additionally, he has created the main map (1784) of the peoples living in Caucasus Mountains, Guria and Megrelia, neighboring regions that

belong to the Kingdom of Imereti and its authorities, as well as the map of Kartli and Kakheti Kingdom. In 1786 S. Burnashev also made the main map of Persian Empire emphasizing all the territories of Azerbaijan and the geographical location of former national territories of Iraq and Iran within its borders.

1. ՄՄ, ձեռ. 2803:
2. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 18, վավ. 195
3. АВПРИ, Сношение России с Персией, 1761, д. 2
4. АВПРИ, Сношение России с Персией, 1771, д. 150
5. РГАДА, ГАРИ, р. 23, д. 13, ч. 7
6. РГВИА, ф. 52, оп. 1, № 29
7. РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. 6, 1784 г.
8. РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 286, ч. I, 1783 г.
9. РГВИА ф. 52, оп 1/194, д. 270
10. СПФ АРАН ф. 99, оп. 2, № 13
11. **Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացոյ՝** Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1870
12. **Աբրահամյան Ա.**, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Եր., 1944
13. **Անանուն (Է դար)**, Աշխարհացոյց, Գիտաքննական բնագիր՝ **Ա. Յակոբեանի**, – «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2013
14. Աշխարհացոյց **Մովսէսի Խորենացոյ** Յաւելուածովք նախնեաց [իրատ. **Հ. Ա. Սուքրեան**], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1881
15. **Բարխուտարեանց Մ. եպ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893
16. **Գրիգորյան Վ.**, Երևանի խանութիւնը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958

17. **Եսայի Հասան Զալալեանց**, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, Ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1868
18. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և մասնավորապես պատմական Հայաստանում XVI դ. երկրորդ կեսից), թուրքական պատմագիտությունը սկզբից մինչև XVIII դարի վերջերը, հտ. Ա, կազմեց՝ **Ա. Խ. Սաֆրաստյան**, Եր., 1961
19. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ տեառն **Սարգսի Սանահինեցոյ Զալալեանցի**՝ թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի, Իմերէթի և այլոց, մասն Բ, Տփլիս, 1858
20. **Մահբութ Սեդիդի**, Հարավային Կովկասի տեղական իշխանությունների փոխհարաբերությունները Իրանի կենտրոնական իշխանության հետ XVIII դարի վերջից մինչև 1828 թվականը, թեկնածուական ատենախոսություն, Եր., 2014
21. **Մաղալյան Ա.**, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Եր., 2007
22. **Միրզա Աղիգյոզալ-բէկ**, Ղարաբաղ-նամէ, աշխատասիրությամբ՝ **Ա. Մաղալյանի**, Եր., 2016
23. **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ **Ք. Կոստիկյանի**, Եր., 2000
24. **Մխիթարյան Գ.**, Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական միավորները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Եր., 2018

25. **Մխիթարյան Գ., Ս.** Գմելինի ճանապարհորդությունն Արևելյան Այսրկովկաս և Իրանի հյուսիսային շրջաններ, – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հտ. XXXI, Եր., 2018
26. **Մխիթարյան Գ., Ստ.** Բուռնաշևի «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրեփջանական նահանգների...» երկը՝ Այսրկովկասի ԺԸ դարի պատմության աղբյուր, – Հայաստանը և արևելաքրիտոնեական քաղաքակրթությունը, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արևելքի բաժնի ստեղծման 40-ամյակին և նրա հիմնադիր, պրոֆ. Պարոյր Մուրադյանի մահվան 5-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2016
27. **Չամչեանց Հ. Միքայել,** Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչև 1784 թ.), հտ. Գ, Եր., 1984
28. **Չոբանյան Պ.,** Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Ս. Էջմիածին, 2006
29. **Սմբատեանց Մ. արքեպ.,** Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միա վանօրէից և ուխտատեղեաց ևս և քաղաքացն և գիւղօրէից որք ի Շամախայ թեմի, Տփլիս, 1896
30. Սրբոյ հօրն մերոյ **Մովսէսի Խորենացոյ** Մատենագրութիւնք, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1843
31. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), թարգմանեց՝ **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ,** Եր., 1955
32. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան,** Եր., 1965

33. **Абдул-Латиф Эфенди**, История шекинских ханов, Баку, 1926
34. Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг., Сборник документов, Под ред. **М. Нерсисяна**, Ер., 1990
35. Армянская география VII века по Р. Х., Текст и перевод издал **К. П. Патканов**, СПб., 1877
36. **Арунова М., Ашрафян К.**, Государство Надир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30-40-х гг. XVIII в., Москва, 1958
37. **Асатрян Г.**, Этническая композиция Ирана: от «Арийского простора» до азербайджанского мифа, Ер., 2012
38. **Ахвердов А.**, Описание Дагестана. 1804 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 213-229
39. **Бакиханов А.**, Гюлистан-Ирам, – Труды Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 47, Баку, 1926
40. **Бакиханов А.**, Из истории бакинского ханства, – Сочинения. Записки. Письма, Ред. колл. **З. М. Буниятов** и др., Баку, 1983, с. 161-172
41. **Бакиханов А.**, О походе Надир-шаха в Дагестан, – Сочинения. Записки. Письма, Ред. колл. **З. М. Буниятов** и др., 1983, Баку, с. 150-161
42. **Белл Дж.**, Путешествия чрез Россию в разные азиатские земли, а именно: Испаган, в Пекин, в Дербент и Костантинополь, Перевел с французского **Михайло Попов**, ч. I, СПб., 1776
43. **Богданов Л.**, Персия, СПб., 1909

44. **Бурнашев С.**, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное, пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклии Темурзовиче полковником и кавалером **Бурнашевым** в Тифлисе, в 1786 г., Курск, 1793
45. **Бурнашев С.**, Описание горских народов, Курск, 1794
46. **Бурнашев С.**, Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793
47. **Бутков П.**, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958, с. 200-208
48. **Бутков П.**, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., т. 2, СПб, 1869
49. **Бутков П.**, Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958, с. 209-212
50. **Валуев П.**, Фатали-хан Кубинский, Баку, 1942
51. **Гаджиев М.**, Дербент – памятник мировой истории и культуры, – «Вестник» Института истории, археологии и этнографии, 2015, 1 (41), Махачкала, 2015
52. **Георги И.**, Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. Ч. II. О народах татарского племени и других

нерешенного еще происхождения северных сибирских, СПб., 1776-1799.

53. **Гербер И.**, Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекой Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 г., Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих, СПб., 1760.
54. **Гильденштедт Иоганн Антон**, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., СПб., 2002
55. **Гмелин С.**, Путешествие по России для исследования трех царств естества, часть III, I половина, СПб., 1785
56. **Даль А.**, Толковый словарь живого великорусского языка, ч. 2, Москва, 1863
57. **Дегоев В.**, Большая игра на Кавказе, Москва, 2003
58. Дополнение к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею, т. 3, СПб., 1848
59. **Дренякин Н.**, Описание Ширвана. 1796 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 157-172
60. **Жигарев С.**, Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи), Москва, 1896
61. **Иоаннисян А.**, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ер., 1990
62. Ислам. Энциклопедический словарь, Ред. **Л. В. Негря**, Москва, 1991

63. История Грузии, Ред. колл. **Н. А. Бердзеншвили** и др., т. 1, С древнейших времен до 60-х годов XIX века, Тбилиси, 1962
64. История Дагестана, Отв. ред. **В. Г. Гаджиев**, т. I, Москва, 1967
65. **Киняпина Н.**, Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, Москва, 1984
66. **Князь Щербатов М. М.**, История Российская от древнейших времен, т. 4, кн. 2, СПб., 1783
67. **Козубский Е.**, История города Дербента, Темир-Хан-Шура, 1906
68. **Левиатов В.**, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948
69. **Лерхе Иоганн**, Выписка из путешествия Иоанна Лерха, продолжавшегося от 1733 по 1735 год из Москвы до Астрахани, а оттуда по странам лежащим на западном берегу Каспийского моря, – «Новые ежемесячные сочинения», ч. XLIII, январь, 1790
70. **Магальян А.**, Арцахские меликства и возникновение карабахского ханства, – «Русский сборник: Исследования по истории России», Ред. **О. Эльдман**, т. VIII, Москва, 2010.
71. **Маркарян С.**, Независимое ханство Шакки в XVIII-XIX вв., – «Caucasica», Труды Института политических и социальных исследований черноморско-каспийского региона, т. I, Под ред. **В. А. Захарова**, Москва, 2011.
72. **Маркова О. П.**, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966

73. Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, вып. I, Материал подобрал и подготовил к печати **В. Гамрекели**, Тбилиси, 1980
74. **Мирза Джемал Джевانشир Карабагский**, История Карабага, Баку, 1959
75. **Мухаммад-Рафи' Ансари**, Дастур ал-мулук. Ташкент, 1991
76. Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., Под ред. **А. А. Цагарели**, СПб., 1901
77. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. IV, СПб., 1836
78. Общий гербовник дворянских родов всероссийской империи, начатый в 1797 году, ч. IV, Гатчино, 1799
79. Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником **Могилевским** и полковником **Ермоловым 2-м**, Тифлис, 1866
80. **Петрушевский И.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949
81. **Полиевктов М.**, Европейские путешественники XIII–XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935
82. Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сборник документов, Отв. ред. **В. Гаджиев**, Москва, 1988
83. Сборник Императорского русского исторического общества, т. 47, СПб., 1885

84. **Серебров А.**, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 173-190
85. **Симонович Ф.**, Описание Южного Дагестана. 1796 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 138-156
86. Собрание важнейших трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906). С введением и примечанием проф. **В. Н. Александренко**, Варшава, 1906
87. Собрание Законов Российской Империи, Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. **М. М. Сперанского**, т. 21, СПб., 1830
88. Статистическое описание Нахичеванской провинции, Составленное **В. Григорьевым**, СПб., 1833
89. **Цинцадзе Г.**, Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791), – «Исторический вестник», № 23-24, Архивное управление при Совете министров Груз. ССР, Тбилиси, 1970, с. 15-147
90. **Чулков М.**, Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великой, т. II, кн. II, 1785

91. **Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси**, Шараф-наме, т. I, Москва, 1967
92. **Эвлия Челеби**, Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века, вып. III, Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, Москва, 1983
93. Энциклопедический словарь Ефрона и Брокгауза, т. 2а, СПб., 1891
94. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII Centuries, vol. I, London, 1939
95. **Bell John**, A journey from St.-Peterburg in Russia to Ispahan in Persia with an Embassy from his Imperial Majesty Peter the First, vol. I, London, 1764
96. **Cook J.**, Voyages and Traveles Trough the Russia Empire, Tartary and Part of the Kingdom of Persia, vol. II, Edinburg, 1770
97. Don Juan of Persia, A Shah Catholic 1560-1604. Translated and edited by **G. Le Strange**, London, 1926
98. **Georgi J.**, Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten, St. Peterburg, 1776-1780
99. **Gmelin S.-G.**, Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche, SPb., 1770-1784
100. **Kazemzadeh F.**, Iranian relations with Russia and the Soviet Union, to 1921, – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, vol. VII, Cambridge, 1991

101. **Marschall fon Bieberstein**, Tableau des provinces situées sur la côte occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour: St. Pétersbourg, 1798
102. Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte **Ferrières de Sauveboeuf** faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789, vol. 1, Maastricht, 1790
103. **Perry J.**, The Zand Dynasty (1747-1779), London, 2006
104. **Picault Ch.**, Histoire des révolutions de Perse pendant la durée du dix-huitième siècle de l'ère chrétienne, vol. 2, 1810, Paris
105. Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725), Persian text in faqsimile (B. M. Or. 9496), Translated and explained by **V. Minorsky**, London, 1943
106. **Tapper R.**, Frontier nomads of Iran. A political and social history of the Shahsevan, Cambridge, 1997
107. **Tapper R.**, Shāhsevan in Šafavid Persia, – «Bulletin» of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. 37, № 2 (1974)
108. 1365 ابن عبد الكريم علی رضا شیرازی تاریخ زندیه، تهران
109. 1369 ابو الحسن غفاری کاشانی، گلشن مراد، باهتمام طباطبایی، تهران،
110. 1371 محمد فتح الله ساروی، تاریخ محمدی، تهران

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Աբաս Ղուլի (*տե՛ս* Աբաս Ղուլի խան)
- Աբաս Ղուլի խան (Նախիջևանի) 53, 57-58, 120-121
- Աբբաս Ա 119, 122-124
- Աբբաս Բ 116
- Աբդուլ Լատիֆ Էֆենդի 105-106
- Աբդուլ Համիդ Ա 35
- Աբդուլլա խան 64
- Աբդուլլա Ռազի (Ադդուրա) խան 64
- Աբրահամ Կրետացի 109, 117, 129
- Աբրահամյան Ա. 105, 129
- Ադիաթ կամ Հուդիաթ *տե՛ս* Հեդայաթ 63
- Ադիլ շահ 114, 126
- Ազադ խան 118, 120
- Ալեքսանդր Ա 30
- Ալեքսանդրենկո Վ. 103
- Ալեքսեյ Միխայլովիչ 28
- Ալի (Սարիջե) 113
- Ալի Մուրադ Իսպահանցի, *տե՛ս* Ալի Մուրադ խան Զենդ
- Ալի Մուրադ խան Զենդ 18-19, 121, 127
- Ալի Սուլթան 56
- Ալի Վերդի բեկ 108
- Ալիբեկ Բ 101
- Ալլահ Ղուլի Զանգանե (Ալի Ղուլի) խան 63
- Ահմեդ խան (Խոյի) 53, 54, 57-58, 60, 62, 120-121
- Ահմեդ խան (Մակվի) 119
- Ահմեդ խան (Մարաղայի) 61

Աղա Բիքե 115
 Աղա խան 124
 Աղա Մուհամմադ խան Ղաջար 63, 104, 125
 Աղա Քիշի բեկ 106
 Աղասի խան 49, 108
 Ամիր խան 124
 Ամիր Համզա 102
 Ամիր Մուհամմադ (Միր Մահմադ) խան 64
 Ամիրե փաշա 123
 Անանուն 105, 129
 Աշրաֆյան Կ. 131
 Ասատրյան Գ. 112, 132
 Արունովա Մ. 131
 Աֆղան 118
 Ս. Աննա 30

Բ

Բարխուտարեանց Մակար 104, 129
 Բաքիխանով Ա. 109 131, 132
 Բել Զ. 10-12, 92, 111
 Բեհնամ խան 120
 Բերձենիշվիլի Ն. 100, 133
 Բիբերշտայն Մ. ֆոն 105, 137
 Բոգդանով Լ. 119, 132
 Բունիաթով Զիա 109, 132
 Բունյաթ Ալի 119
 Բունաշ Գիրեյ 28
 Բունաշև Ս. 94, 135
 Բունաշև Ստ. 5, 7, 11, 22, 28-41, 92, 94-100, 119, 132
 Բունաշևներ 28
 Բուտկով Պ. 93, 95-96, 118, 132-133
 Բրոկհաուզ 106, 137

Գ

Գամրեկելի Վ. 117, 134
Գիլդենշտեդտ Յ. 111, 132
Գլուշկով Ի. 30
Գոլիցին Մ. 14
Գրիգորև Վ. 121, 136
Գրիգորյան Վ. 121, 129
Ս. Գեորգի 28, 30
Գերբեր Յ. 10, 13, 92, 133
Գմելին Ս. 11, 16-17, 93, 104, 108, 139
Գեորգի Յ. 11, 17-18, 94, 133, 139

Դ

Դալ Ա. 133
Դեգոև Վ. 94, 132
Դիլվար խան 64
Դրենյակին Ն. 23, 133

Ե

Եկատերինա Բ 10, 19, 41,
Երմոլով 112, 135

Զ

Զախարով Վ. 105, 135
Զանգան-Ալի (Ալի) խան 63
Զենդ 15, 18, 64, 100, 108, 118, 121, 127,
Զուբով Վ. 11, 23, 36

Է

Էլման Օ. 114, 135

Էվլիա Չելեբի 122-123, 137

Էֆրոն 106

Թ

Թահմասպ Ղուլի խան 126

Թաղի (Թաղկա) խան 64

Թելե (Թալա) խան 50

Թեյմուրազ Բ 43, 55, 99

Թուրքեր 28, 46, 62, 102, 110-111, 118

Թուրքմեն 124

Ժ

Ժիգարև Ա. 95, 134

Ի

Իբրահիմ աղա 113

Իբրահիմ խան 20, 45, 48-49, 52-55, 57-59, 107, 113-116, 120, 126

Իմամ Ղուլի խան 120

Իվան Գ 28

Իրակլի *տե՛ս* Հերակլ Բ, Հերակլ Թեյմուրազովիչ Բագրատիոնի

Լ

Լերիսե Յ. 10, 13-14

Լևիատով Վ. 35-36, 98

Խ

Խազրուլատ 102

Խաշանա Խ. 92-93, 96, 112

Խոսրով (Գորսո) խան 63

Կ

Կինյապինա Ն. 94, 135

Կոզուբսկի Ե. 101, 135
Կոսվեն Մ. 92-93, 96, 112, 137
Կոստիկյան Բ. 5, 8, 113, 130
Կուրատ խան 123
Կուկ Զ. 109, 138

Հ

Հախվերդով Ա. 23, 131
Հաջի Աբդ ալ-Ղադեր 107
Հաջի բեկ 48, 54
Հաջի Չելեբի , 48, 105-106
Հաջին Մ. 100, 135

Հաջին Վ. 102, 103, 134-135
Հասան խան (Թարաքամա) 50
Հասան խան (Շաքիի) 48-49
Հեդայաթ (Հուդիաթ), (Ադիաթ) 60, 63, 125
Հեյդար Ղուլի 120
Հերակլ Բ 20, 29, 40, 43, 45, 48, 52-55, 57-58, 60-62, 100, 116, 118-121
Հովհաննիսյան Ա. 119, 134
Հուսեյն Ալի խան (Երևանի) 118, 119
Հուսեյն Ալի խան (Ղուբայի) 112
Հուսեյն բեկ, *տե՛ս* Երևանի Հուսեյն Ալի խան 56
Հուսեյն խան (Խոյի) 61, 62
Հուսեյն խան (Շաքիի) 106-108
Հուսեյն Ղուլի խան 121
Հուրզատ խանում 113

Ղ

Ղաջար Զիադօղլի 116
Ղարա խան 59

Ղարա-քեշիշ (տոհմ) 105

Ղուլամ (Ուլամ) Ալի խան 56, 119, 121

Մ

Մահբուբե Սեդիդի 106, 130

Մահմեդ Ղուլի խան (Ուրմիայի) 61

Մաղալյան Ա. 113-114, 130, 134

Մաղսուդ-Սուլթան 120

Մարգարյան Ս. 105, 135

Մարկովա Օ. 95, 135

Մաքսիմ կաթողիկոս 20

Մեդեմ Ի. 103

Մելիք Շահնազար 51

Մելիքսեթ-Բեկ Լևոն 117, 131

Մեհրալի Ջևանշիր 115

Մենգլի Գիրեյ 28

Մինորսկի Վ. 98, 138

Միրզա Ադիգյոզալ-բեկ 113-114, 130

Միրզա Մուհամմադ (Մեհմեդ) խան 50, 110

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով 113-117, 130

Միրզա Ջամալ Ջևանշիր 113, 115, 134

Մխիթարյան Գ. 5, 92-93, 95-96, 130-131

Մո'մեն (Մոմին) խան 63

Մոգիլևսկի 112, 131

Մոլավիրդի (Մովլա վերդի) խան 63

Մովսես Խորենացի 105, 129, 131

Մուհամմադ (Մահմադ) խան (Գանձակի) 54

Մուհամմադ (Մահմադ) խան (Երևանի) 55

Մուհամմադ (Մահմադ) Սայիդ խան 49, 108

Մուհամմադ (Մահմադ) խան (Ղազիդղումուխի) 102, 106

Մուհամմադ խան Ղաջար 63, 104

Մուհամմադ խան Սա'ադլու 63

Մուհամմադ Հասան 107

Մուհամմադ Ռաֆի Անսարի 127

Մուհամմադ Ռաֆի Անսարի 135

Մուհամմադ Ռեզա խան 117, 118

Մուհամմադ փաշա 124

Մուստաֆա խան 58

Մուրադ Գ 123

Մուրադյան Պ. 95

Մուրթուզա Ալի (Թարքիի շամխալ) 45, 102

Յ

Յակոբեան Ալեքսան 105, 129

Յակուտ ալ-Համալի 108

Ն

Նադիր Ղուլի խան, Նադիր շահ 14, 108, 110, 114, 117-120, 126-127

Նազար Ալի (Նազարելի) 51, 59

Նալբանդյան Հ. 99, 131

Նաջաֆ Ղուլի խան (Թավրիզի) 51, 59, 121

Նաջաֆ, Նաջաֆ խան, *յոե'ս* Նաջաֆ Ղուլի խան (Թավրիզի)

Նասիր խան 59

Նեգրյա Լ. 107, 132

Ներսեսով Միրզա Յուսուֆ 113-116

Ներսիսյան Մ. 104, 132

Նուցալ խան 102

Շ

Շահ Աբբաս 116, 122-124

Շահնազար 51, 52, 108, 112, 113

Շահնազարյաններ 108, 112, 113

Շահողիս 64, 126

Շահսևաններ 51, 59, 112, 115

Շարաֆ-խան իբն Շամսադդին Բիթլիսի 111, 136

Շուքրուլլա 120

Շչերբատով Ա. 28, 135

Շչերբատով Մ. 97

Շտենդեր Ի. 103

Ու

Ումմա (Օմար) խան 45, 53, 115

Ուսթաջլու 119-120, 123

Ջ

Ջամջեանց Մ. 120, 130

Ջոբանյան Պ. 98, 108, 130

Ջուլկով Մ. 93, 136

Պ

Պավել Ա 30, 96

Պավել Ալեքսանդրովիչ 29

Պատկանյան Կ. 105, 131

Պետրոս Ա 10, 12

Պետրուշևսկի Ի. 94, 106, 117, 119-120, 122-124, 135

Պերի Զ. 94, 139

Պիկո Շ. 126, 139

Պոլինկտով Մ. 97, 136

Պոպով Մ. 92, 111, 132

Պոտյոմկին Գ. 19, 20, 33-34, 37, 40, 124

Պոտյոմկին Պ. 21, 34, 116

Պոտյոմկին-Տավրիչեսկի Գ. *տե՛ս* Պոտյոմկին Գ.

Ջ

Ջալալեանց Եսայի 111, 130

Ջալալեանց Սարգիս 101, 130

Ջավադ խան 55

Ջաֆար խան Ջենդ 64

Ջաֆար Ղուլի խան (Նախիջևանի) 57, 115, 120-121

Ջենձիդ Սուլթան 123

Ռ

Ռահիմ (Ռեզեմ) խան 48, 53-55

Ռահիմ (Ռեզեմ) բեկ, *դե'ս* Ռահիմ (Ռեզեմ) խան

Ս

Սա'ադլու (Մահմադ խան Սադադլուն) 63

Սադեդ խան 51

Սայիդ խան 49, 108

Սարաջալու 113

Սարիջե-ալիլու 113

Սաֆրաստյան Ա. 98, 130

Սելիմ 110

Սերեբրով Ա. 23, 135

Սթրենջ Գ. 94, 138

Սիմոնովիչ Ֆ. 23, 136

Սմբատեանց Մ. 110, 131

Սողոմոն (Իմերեթի թագավոր) 20, 29, 37

Սոյմոնով Ֆ. 10

Սուլակով Մ. 103

Սուվորով Ա. 104, 115, 118, 124-127

Սուրխայ շամխալ 101

Սուքրեան Ա. 105

Սպահանցի, *դե'ս* Քերիմ խան Ջենդ 61-62

Սպերանսկի Մ. 94, 97, 136

Ստեպան Բուռնաշև, *դե'ս* Բուռնաշև Ստեպան

Վ

Ս. Վլադիմիր 30

Վալի Խոսրով խան 64, 127

Վալուս Պ. 99, 133

Վեյս Մուրադ խան Զենդ 64

Վոլինսկի Ա. 10, 11

Վոստոմ խան 63

Տ

Տապեր Ռ. 112, 139

Ց

Ցագարելի Ա. 94, 96, 136

Ցինցաձե Գ. 95, 137

Փ

Փադար 111

Փանահ 51, 113, 115

Փանահ Ալի 114

Փիր Բուդաղ խան 124

Ք

Քազենզադե Ֆ. 94, 138

Քալանթար օղլի Քարբիլու 124

Քերիմ խան (Զենդ) 15, 18, 61, 100, 108, 118, 120, 127

Քյալբ Ալի սուլթան 124

Քյալբա'լի (Քալբահայ) խան Խալաջ 64, 125

Քոռ (Կոյր) Աղասի խան *դե'ս* Աղասի խան

Քրդեր 23, 56-57, 61-62, 111, 121 -

Ֆ

Ֆազլ Ալի բեկ 114

Ֆաթի Ալի խան 20-21, 39, 44, 47, 50, 52, 100-104, 106-107, 109-112, 115-116, 125

Ֆերիեր դը Սովերյոնֆ 92, 104, 139

Ա

Ագլիսի 112

Ադերբայջան 35, 99, 108, 119, 122-124

Ադրբեջան 35-36, 39

Ադրբեջանի Հանրապետություն, *տե՛ս* Ադրբեջան

Ադրբեջանցիներ 39, 111

Ադրբեիժան (նահանգ) 32, 35-36, 44, 52, 59, 61-62, 108

Ալազան 48

Ահար 58

Աղուանք 105

Աղսու 49

Այսրկովկաս 7, 9-11, 13-26, 29, 31, 33, 35, 37-39, 41, 92-93, 95-96,
102-104, 110, 115, 121,

Ապշերոն 101, 110

Ասորիներ 62

Աստրաբադ 63

Աստրախան 13-14, 18, 103, 109

Ավարիա 45, 53, 102, 115

Ավարներ 37, 102, 111,

Ատրպատական 35

Արաբիստան 127

Արաք 44, 60-61, 63

Արաքս 36, 52, 55-58

Արբատ 28, 97

Արդալան 63, 125, 127

Արդեբիլ (Արդավել) 35, 51, 56, 59-60, 114,

Արեշ 105

Արևելավրացական թագավորություն *տե՛ս* Քարթլիի և Կախեթի
միացյալ թագավորություն

Արևելյան Այսրկովկաս 9, 11, 13, 15, 21, 35, 39, 92-93, 96, 102

Արևելյան Վրաստան 19, 34
Արզնջան 99
Արցախ 112, 113
Աֆշար (ցեղ) 14, 124

Բ

Բալբալցիներ (ցեղ) 61, 62
Բարադոստ (ցեղ) 124
Բաքու 35, 44, 49, 50, 109, 124
Բելոկան 48, 103, 105
Բեշբարմակ 101
Բուն Աղուանք 105

Գ

Գանձակ (Գենջա) 14, 23, 35, 48, 52-55, 100, 105-106, 113-117
Գեորգիևսկ 19-21, 29, 37, 115
Գիլան 10, 44, 59-60, 63, 110, 124-125
Գուրիա 32

Դ

Դաղստան 13, 21, 23, 36-37, 44-45, 48, 53
Դայլամ 99
Դարգիններ 111
Դերբենդ 9, 16, 36, 39, 41, 44-45, 47- 50, 52, 59, 100-101, 104, 106, 109, 111, 125
Դումբուլի (ցեղ) 122

Ե

Ենիկալե 28
Երևան 22, 35, 41, 55-57, 62, 100, 115, 117-119, 121

Զ

Զենջան (Զանգան) 63, 125

Է

Էնդերե 102

Թ

Թաբաս 64, 126

Թաբասարան 48, 106, 107

Թաբրիզի 112

Թալիշ 58

Թալիշներ 58, 60

Թավրիզ 35, 51, 57, 59-62, 99, 120-123

Թար 63

Թարաքամա 50, 111

Թարմ 99

Թեհրան 63

Թերեքեմեններ *տե՛ս* Թարաքամա

Թիֆլիս 31, 32, 38, 40-41, 55, 60, 104, 121

Թուրքիա 44, 46, 55, 60-62

Ի

Իրանական պետություն, *տե՛ս* Իրան

Իրանի տերություն 18-19, 29, 38-39, 112

Իրաք 32

Իրան 11, 14-19, 24, 29, 32, 38-40, 51, 93, 100-102, 105, 106, 112, 117-118, 120-121, 126-127

Իմերեթ 20, 29, 98,

Լ

Լեզգիներ 13, 37, 39, 45, 48-49, 52, 102-103, 107, 109, 115

Լոռի 113

Լորեստան 64

Խ

Խալիսալ 63

Խան Չոբան (ցեղ) 108

Խերսոն 29, 34

Խոյ 53, 56-58, 60-62, 115, 120-122, 124

Խորասան 35, 64, 114, 117, 119, 126

Խուզիստան 127

Կ

Կաբարդացիներ 31

Կազանիչ 102

Կախեթ 7, 18, 19, 22, 29-34, 38, 43, 44, 53, 99, 100

Կասպից ծով 24, 44, 49-50, 104, 109

Կարասու 60

Կերչ 28

Կովկաս 19, 23, 31, 41, 98, 106

Կովկասյան լեռներ 21-22, 32, 44

Կումիկներ 111

Կուտկաշեն 105

Կուր 13, 48, 49, 52, 101

Կուրսկ 7, 30-31, 43

Հ

Համադան 63

Հայաստան 7, 9, 95, 98, 99-101, 108-109, 116-119, 122-123

Հայեր, հայ 7, 10-18, 22-26, 41, 51-52, 56, 60, 62, 98, 103, 104, 115, 117-118, 120, 126

Հարավային Դաղստան 36, 96, 111

Հին Շամախի 108

Հնդիկներ 17

Հնդկաստան 10, 55

Հոյներ 23

Ղ

Ղազախ 105, 117

Ղազախներ 55, 117

Ղազանչալի 112

Ղազի-Ղումուխ 101

Ղազիղումուխ (Կազիկումուխ) 45, 48, 101, 106

Ղազվին 63

Ղայթաղ 39, 100, 102

Ղայթաղներ 39

Ղաջարներ 18, 94

Ղարաբաղ 20, 35, 41, 51-55, 107, 113-117, 120

Ղարադաղ 41, 52, 58-60, 114-115

Ղզլար 14, 103

Ղզլբաշներ (ցեղ) 117-119, 123-124

Ղուբա 16, 20-21, 36, 39, 45, 101-103, 107, 110, 112, 125

Ղում 64, 125

Ղրիմ 19, 20, 28, 29, 37

Ճ

Ճար 34, 48, 103, 105

Մ

Մակու 56, 118, 119

Մահմուդի (ցեղ) 118

Մարաղա 35, 60-62, 123-124

Մարանդա 60-61

Մեգրեկիա 32

Մեղրի 120

Մեշիեդ (Մաղադ) 64, 126

Մեշքին 59

Միջագետք 111

Մոզդոկ 32

Մուկրի (ցեղ) 123

Մուղան 50-52, 58, 111, 117

Մուղանչու, *տե՛ս* Մուղան

Մուսկուր 101

Մուքադամ (ցեղ) 123-124

Յ

Յեզդ 64, 126

Ն

Նախիջևան 35, 41, 52-53, 55, 57-58, 60, 62, 100, 114-115, 117, 119-121

Նարին-Կալա 104

Նիզաբադ 101

Նոր Շամախի, *տե՛ս* Աղսու

Նուխի 45, 47-49, 52, 105, 108

Շ

Շաբրան 101, 112

Շաղաղիններ (ցեղ) 50, 111

Շամխուր 55

Շամշադիլ 55

Շաքի 35, 41, 47, 101, 105-107

Շիրազ 64, 120-121, 127

Շիրվան 12, 29, 35-36, 44-45, 48-50, 96, 100, 107-108, 110-111

Շուշի 45, 51, 54, 58-59, 112

Շուշիստան 64

Ու

Ուրմիա 40, 60-62, 120-124

Զ

Չուխուր-Սա'ադ 35, 53, 115, 117, 120

Պ

Պարսիկներ 12, 44, 46, 54, 103, 111, 115, 124

Պարսկաստան, *տե՛ս* Իրան

Պարտավ 99

Ջ

Ջազիրա 111

Ջևանշիր (ցեղ) 113-115

Ջևանշիր 51

Ջիլ 99

Ռ

Ռեշտ 16, 63, 124-125

Ռուբաս 106

Ռուսական կայսրություն 7, 10, 14, 17, 19-22, 24-26, 29, 31, 38

Ռուսական պետություն, *տե՛ս* Ռուսական կայսրություն

Ռուսաստան 17, 19-20, 23-24, 30, 33, 45-47, 49, 54, 103

Ռուստաու 101

Ս

Սալիան 37, 44, 100-101, 111

Սալմաստ 122

Սամուր 101

Սանկտ Պետերբուրգ 16-17, 24

Սավալան 51

Սեֆյան Իրան, *տե՛ս* Իրան

Սեֆյան պետություն 12, 13, 35, 107-108, 117

Սղնախ, Սիղնախ 51

Սպահան 62, 64, 104, 126

Սվազ 64

Վ

Վարանդա 112-113

Վիրք 20

Վոլգա 109, 125

Վրացիներ 12-13, 17

Փ

Փամբակ 32

Ք

Քալաջար (ցեղ) 121

Քաշան 64

Քարթլի, *տե՛ս* Վրաստան

Քարթլի և Կախեթի միացյալ թագավորություն, *տե՛ս* Վրաստան

Քենգերլու (ցեղ) 119-121

Քիրմանշահ 64

Քյուչուկ-Կայնարջի 37, 103

Քութայիս 32, 37-38

Քուրդիստան 64, 111, 125, 127

Օ

Օթուզիքի (ցեղ) 114

Օսմանյան կայսրություն, *տե՛ս* օսմանյան պետություն

Ֆ

Ֆարս 35

Ֆարսիստան 64

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	5
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ԺԸ ԴԱՐ)	7
ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒ- ԹՅՈՒՆԸ	25
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺԸ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ «ՆԿԱ- ՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿԻ	30
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱԴԻԵԲԻԺԱ- ՆԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐ- ԳԱՎԻՃԱԿԻ (ԲՆԱԳԻՐ)	39
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	187
SUMMARY	123
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	129
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿ- ՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	140
ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	151

ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎ

Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և
ծանոթագրությունները՝ Գ. Ժ. Մխիթարյանի

ISBN 978-5-8080-1433-6

9 785808 014336

Հրատ. պատվեր N 1055

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.11.2020թ.

Չափսը՝ 60 x 84 1/16, տպագր. 10 մամուլ:

Տպաքանակը՝ 130 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան
Երևան, Մարշալ Բաղդամյան պող. 24:

[2500 pp.]

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0638068

П II
106662